

Ç Ü T A M - K E K

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI MERKEZİ KÜLTÜR EVİ KONUŞMALARI

cilt 2, sayı 2

ÇÜTAM

Kültür Evi Konuşmaları Dergisi

Aralık 2019

Cilt 2, Sayı 2

İmtiyaz Sahibi

(Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Adına)

Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK

Editör

Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK

Editör Yardımcıları

Nevin MAZMAN – Ahmet AKBAŞ

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Kültür Evi Konuşmaları (ÇÜTAM-KEK) Dergisi, ÇÜTAM Kültür Evinde hem akademi dünyasına hem de genel okura yönelik sunulan konferansların tam metinlerinin yılda iki sayı hâlinde yayımlandığı bir dergidir.

Yazışma Adresi: Çukurova Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi Binası, Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 01330 Balcalı, Sarıçam / Adana.

Telefon: 0322-3387118 / 0322-3386084 Dâhili: 2693

İnternet Sayfası: <http://turkoloji.cu.edu.tr/>

E-posta: cutam@cu.edu.tr / cutam2017@gmail.com

E-ISSN: 2651-4133

Facebook: Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi

Twitter: Ç.Ü. Türkoloji Araştırmaları Merkezi

Instagram: cutam1996

YouTube: ÇÜ Türkoloji Araştırmaları Merkezi

Değerli okurlar,

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi (ÇÜTAM) Türk edebiyatı, Türk dili, lehçeleri ve ağızları, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları, Türk tarihi, Türk sanatı, halk kültürü alanlarında araştırma ve uygulama çalışmalarını planlamak, bu çalışmalarda işbirliği sağlamak ve yürütmek üzere 1996 yılında kurulmuştur. Kuruluşundan başlayarak değişik etkinlikleri olan Merkezimizin 2002 yılından 2015 yılına değin öncelikli olarak ağırlık verdiği çalışma alanı, Türkolojide ihtiyaç duyulan bir makale veritabanı oluşturmaktır. Bu doğrultuda yürütülen çalışmalarla makale veritabanı yayınıımız Türkiye’de ve dünyada internet başvuru kaynağı olarak önemli bir ihtiyacı karşılar hâle gelmiştir.

2015 yılından başlayarak Merkezimiz ÇÜTAM Makale Veri Tabanı yayınına devam etmekte ve 2016’dan bu yana Merkezimizin bilimsel dergisi ÇÜTAD’ı yayımlamaktadır. Bunların yanı sıra, Merkezimiz Üniversitenin bilgisini şehre taşıma görevini, bilimle kültürün birbirini tamamlaması ve bilginin paylaşılması gerekliliği anlayışı ile halka açık, haftalık konuşma etkinlikleri ile gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda, Merkezimize tahsis edilen ATO Kısacıkzade Konağı’nda Çarşamba günleri ÇÜTAM Kültür Evi Konuşmaları etkinliği Adana bilim ve kültür hayatına katılmıştır.

9 Haziran 2015’te başlayan ÇÜTAM Kültür Evi Konuşmaları bu gün 158 konuşma olarak hafızalarda yerini almıştır. Katılımcıların soru ve katkılarıyla da etkin bir bilgi alışverişine sahne olan Kültür Evimizdeki toplantılara değişik sebeplerle katılamayan ancak kaçırdıkları için üzülen katılımcılarımızın isteği üzerine facebook sayfamızdan canlı yayın yapılmaya başlanmıştır. ÇÜTAM Kültür Evi katılımcıları sunumların yazılı olarak kalıcı hâle gelmesine ilişkin isteklerini de birçok kez dile getirmişlerdir. Bu istek doğrultusunda Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Kültür Evinde düzenlediği etkinlikleri yayın hâline getirme yolunda önemli bir aşamaya erişmiştir.

Kültür Evinde hem akademi dünyasına hem de genel okura yönelik sunulan konferansların tam metinleri <http://turkoloji.cu.edu.tr/> adresinden yılda iki sayı hâlinde e-dergi olarak Mayıs 2018’den itibaren yayımlanmaya

başlanmıştır. Dergide, ÇÜTAM Kültür Evinde, alanında uzman isimler tarafından yapılmış konuşmaların yazılı metinleri yer almaktadır. Kültür Evi konuşmaları Türkoloji de dahil olmak üzere birçok farklı bilim, sanat, kültür alanına ilişkin konuşmalardır. Türkoloji, tanımı içerisinde kültürü barındırdığı için konuşmalarla farklı alanların bilgilerinin birbirini tamamlaması “Kültür Evi” adını da daha anlamlı kılmaktadır.

Yayına hazırladığımız bu sayıda (Cilt 2, Sayı 2), ÇÜTAM Kültür Evi’nde yaptıkları konuşmaların yazılı metinleriyle Halil Özcan, Mustafa Öner, Halil Çakan, Zafer Önler ve Ergün Gezici yer almaktadır. Merkezimize katkıda bulunan yazarlarımıza ve onları ilgiyle takip eden ÇÜTAM katılımcılarına destekleri için teşekkürlerimizi sunarız.

Merkezimizin veri tabanına ve diğer hizmetlerine ulaşmak için; <http://turkoloji.cu.edu.tr/>

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD) için DergiPark bağlantımız;

<http://dergipark.gov.tr/cutad>

Ayşehan Deniz Abik

İÇİNDEKİLER

<i>Başkomutanın Başöğretmenliğe Geçiş Bildirgesi</i>	1-5
Halil Özcan	
<i>Atatürk ve Türk Dili</i>	6-19
Mustafa Öner	
<i>Botanik Bahçelerinin Şehirlerin Marka Değerlerine Katkısı: Çukurova Üniversitesi Ali Nihat Gökyiğit Botanik Bahçesi Örneği</i>	20-32
Halil Çakan	
<i>Türkçe Tarihsel Tıp Metinlerinin Genel Nitelikleri</i>	33-43
Zafer Önler	
<i>İnsan Zihninin Jimnastik Salonu: Satranç</i>	44-47
Ergün Gezici	

HALİL ÖZCAN¹**BAŞKOMUTANIN BAŞÖĞRETMENLİĞE GEÇİŞ
BİLDİRGESİ²****1. Başkomutanın Aydınlanma Savaşı Bildirgesi**

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz sonrası bir yandan kazanılan zaferi kalıcı hale getirebilmek için çareler ararken, bir yandan da hiçbir gecikmeye fırsat vermeden ve zaferin rehabetine kapılmadan geleceğin inşası için hazırlık yaptı. Bu kapsamda mesajlarını vermek ve programını açıklamak üzere seçtiği yer, on dört gün kaldığı Bursa oldu. Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkentiydi ve işgalden henüz kurtulmuştu. 27 Ekim Cuma günü Setbaşı'nda (Şark Sinema-Tiyatrosunda), Bursa öğretmenleriyle birlikte İstanbul'dan gelecek olan öğretmenlere hitap edecekti. Ancak, Osmanlı Devleti'nin mevcut başkenti olan İstanbul da henüz işgal altındaydı. Bursa'da kazandığı zaferle gururlanan bir komutan değil, geleceği ilim ve fen temelinde kurmak isteyen bir teorisyen ve devrimci olarak, İstanbul'dan zaferini kutlamak için gelen öğretmenlerin karşısına çıktı. Mustafa Kemal Paşa ayağa kalktı ve yavaş yavaş kürsünün başına geldi. Başkomutan, yüzündeki o ciddi tebessümle ve tam bir açıklıkla ilmî bir tez müdafaa eden ölümsüz bir profesör gibi söze başladı.

¹ Prof. Dr. Başkent Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi

² Konuşma Tarihi: 27 Kasım 2019

Mustafa Kemal Paşa, Bursa’da asıl kurtuluşun toplumsal ve sosyal yapıdaki bu hastalığı teşhis ve tedavi etmekle sağlanacağını ifade etti ve tedavi yöntemi olarak bilimi işaret etti.

“Hanımlar”, “Beyler” hitabıyla başladığı konuşmasında öğretmenleri nur ocaklarını temsil eden yüce bir topluluk olarak tanımladı ve onlarla bir arada olmasından dolayı sonsuz mutluluk yaşadığını ifade etti. Öğretmenlerin kalplerindeki duyguları, kafalarındaki fikirleri, doğrudan doğruya gözlerinde ve alınlarında okumanın kendisi için sevinç kaynağı olduğunu ifade etti. Öğretmenler karşısındaki heyecanını ve onlardan beklentilerini eğitim ışığına hasret vatan çocukları adına yakarırcasına dile getirdi:

“...bugünün evlâtlarını yetiştiriniz. Onları memlekete, millete faydalı uzuvlar yapınız... Bunu sizden talep ve rica ediyorum...”

Bu sıcak ve duygu dolu girişten sonra konuklarına, bir milleti, uğradığı herhangi bir felâketten kurtarmanın ve bir milleti uyandırmanın aydınların en önemli ödevi olduğunu hatırlatarak, bugün ulaşılan askeri zaferin gerçek kurtuluş noktası olmadığını ifade etti. Hakiki kurtuluş için önerilerini söylemeden önce hastasını iyileştirmek için çaba gösteren bir doktor gibi tedaviden önce teşhisini açıklama gereği duydu:

“Bir milletin felakete maruz olması demek, o milletin hasta, marazlı olması demektir.” Bu bir durum tespitidir ve tıpkı Amasya Tamiminin birinci maddesindeki; “Vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı tehlikededir.” cümlesine benzemektedir. Vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı Milli Mücadele ile nasıl sağlandıysa, milleti yıkımlara uğratan hastalıkla (felaketle) mücadele de cehalet ortadan kaldırılarak başarıya ulaşacaktı.

Bursa’da durum tespitinden sonra asıl kurtuluşun toplumsal ve sosyal yapıdaki bu hastalığı teşhis ve tedavi etmekle sağlanacağını ifade etti ve tedavi yöntemi olarak bilimi işaret etti: “... Hastalığın tedavisi ancak ilmî ve fennî bir tarzda yapılacak olursa şifa verici olur.” Amasya Tamiminde çözüm yöntemini, “Milletin bağımsızlığını, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.” sözü ile dile getirmişti. Mustafa Kemal Paşa, Bursa konuşmasının başında akıl temelinde, bilim ve fennin kılavuzluğunda yeni bir savaşın yöntemini ve gerekçesini açıklamış oldu. Amasya Tamimi’nde milletin azim ve kararı, önce kongrelerde kendisini gösterdi sonra Ankara’da Büyük Millet Meclisi’nde kurumsallaştı. Bursa’da

sunduğu çözüm önerisi olan “ilim ve fen” akıl temeli üzerine yükselerek, devrimlerin, aydınlanmanın, eğitimin, kültür-sanatın ve iktisadi gelişmenin kılavuzu olacaktı. “Bilim ve fen” önce Misak-ı Maarif ile programlaşacak, sonra Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) ile yasalaşacaktı.

Bursa’da öğretmenlerin karşısında konuştuğu için yaptığı tespit ve tedavileri daha ayrıntılı olarak açıklayabilme olağanına sahipti. Bu nedenle konuşmasının devamında milleti millet yapan, ilerleten ve geliştiren kuvvetleri “fikir kuvvetleri ve sosyal kuvvetler” olarak açıkladı. Fikirlerin hastalıklı olmasının sosyal yaşamı felç edeceğini yani hareketsiz kılacağını vurguladı:

“Dolayısıyla fikirler, manasız mantıksız, faydasız, belki zararlı birtakım safsatalarla dolu olursa o fikirler hastalıklıdır. Toplum hayatı da akıl ve mantıktan, insanlıktan, her türlü manadan uzak, faydasız ve zararlı birtakım akideler ve ananelerle dolu olursa felç olur.”

Bu tespitten sonra felçli hastalığın tedavisi için çağın gereklerine göre ilim ve fennin gerekliliğine dikkat çekti ve ilim ve fennin oluşturulabilmesi için okulun gerekli olduğunu vurguladı. Okuldan beklentisini de, okulun genç kafalara insanlığa saygıyı, millet ve memleketi sevgiyi, şerefi ve istiklâli öğreteceğini, istiklâl tehlikeye düştüğü zaman da onu kurtarmak için tutulması gereken en doğru yolu göstereceğini vurguladı. İlim ve fen hakkındaki görüşlerini pekiştirmek için Başkomutanlığında tecrübe ettiği Türk Milli Mücadelesine atıfta bulundu: “Memleketimizin en mâmur (bayındır), en lâtif (alımlı), en güzel yerlerini üç buçuk sene kirli ayaklarıyla çiğneyen düşmanı mağlûp eden zaferin sırrı nerededir. Bilir misiniz? Orduların sevk ve idaresinde (yönetiminde) ilim ve fen düsturlarını (ilim ve bilim (fen) esaslarını) rehber ittihaz (kılavuz kabul) etmektedir.” Kurtuluş Savaşının başarısını, kuruluş için de tekrarlamak için ilim ve fennin kurumsallaşmasının gerekliliğine dikkat çekerek, “Milletimizi yetiştirmek için asıl olan mekteplerimizin (okullarımızın), darülfünunlarımızın (üniversitelerimizin) teessüsünde (kurulmasında) aynı meslekî (yolu) takip edeceğiz.” diye, kararlı bir hedef koydu. Türk toplumunun her alanda sağlıklı gelişebilmesi için ilim ve fenin başarısının şart olduğunu dile getirdi:

“Evet, milletimizin siyasî, içtimai (sosyal) hayatında, milletimizin fikir terbiyesinde (eğitiminde) de rehberimiz (yol göstericimiz) ilim ve fen (bilim ve teknik) olacaktır. Mektep (okul)

sayesinde, mektebin (okulun) vereceği ilim ve fen (bilim ve teknik) sayesinde ki Türk milleti, Türk sanatı, Türk iktisadiyatı (ekonomisi), Türk şiir ve edebiyatı, bütün bedayiiyle (ince güzellikleriyle) hep inkişaf eder (gelişir)”

Amasya Tamimi, düşman işgaline karşı başlatılması planlanan ulusal direnişin hedeflerini ve araçlarını duyuran “ilk strateji belgesi” kabul edilmektedir. Amasya Tamimi’nin hedefleri önce Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarında kendisini buldu sonra son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde ise Mustafa Kemal Paşa’nın kaleme aldığı “Misak- Milli” olarak kabul edildi ve Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Başkomutanın liderliğinde Türk milleti ve Türk ordusu tarafından hedefine ulaştırıldı. Bursa konuşmasında bireysel, sosyal ve toplumsal bünyemizin hastalığının ilim ve fen kılavuzluğu ile tedavisi ile Ortaçağ karanlığından aydınlanmaya geçilmesi öngörüldü. Tedavinin başarıya ulaşabilmesi için ilim ve fennin kurumsallaşacağı okulların açılmasına dikkat çekildi. Yeni kurulacak devletin geleceğinin, ilim ve fen kılavuzluğunda yetişecek yeni gençlere emanet edilmesi hedeflendi. Bursa konuşmasının aydınlanma hedefleri, “Misak-ı Maarif” olarak belirlendi ve Cumhuriyetin ilanından sonra Başöğretmenin öncülüğünde adım adım hukusal reformlarla hedefine ulaştırıldı.

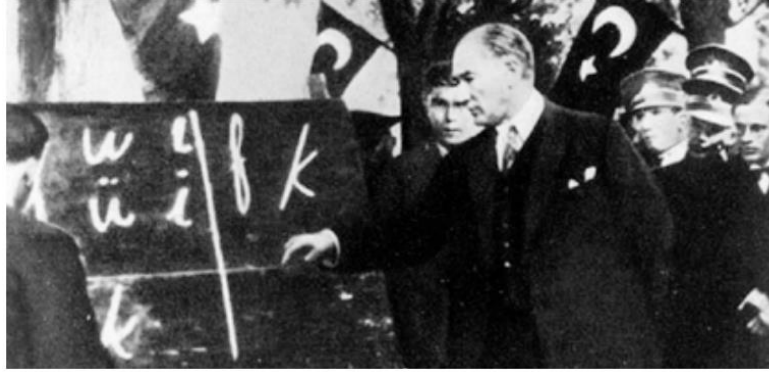
Amasya Tamimi ile çok milletli bir imparatorluktan milli bir devlete doğru keskin bir dönüşüm başlatılmış, ümmet iradesi yerine millî irade ortaya konulmuştu. Bursa konuşması ile millet egemenliği bilincine sahip yurttaşların, yetiştirilerek sağlıklı ve bilinçli bir toplumun yaratılması ve bir daha işgalle karşılaşılması hedeflendi. Amasya Tamimi sonrası “vatan” kurtarıldı. Bursa konuşması sonrası “millî bilinç” geliştirilerek, “millet” kurtarıldı.

Amasya Tamimi, milli egemenlik ve milli bağımsızlığa dayanan milli mücadelenin parolası olarak kabul edilmektedir. Bursa konuşması da akıl temelinde ilim ve fen kılavuzluğunda reformların ve kuruluş mücadelesinin parolası kabul edilebilir. Amasya Tamimi İzmir’in işgalinden yaklaşık bir ay sonra yayımlanmıştı. Bursa konuşması, İzmir’in işgalden kurtarılışından yaklaşık bir buçuk ay sonra yapıldı. Amasya Tamimi Andolu’daki fiili asker işgaline karşı yayımlandı. Bursa konuşması yüz yıllardır süregelen cehalete karşı yapıldı.

Amasya Tamimine ve Bursa konuşmasına ruhunu veren kişi, manevi miras olarak da takipçilerine ilim ve fenni bırakacak kadar bu parolayı içselleştirmiştir. Ama aynı zamanda Amasya Tamiminde

belirttiği millet egemenliği için de annesinin mezarı başında “millet egemenliği için canımı vermek benim için namus borcu olsun” diyerek bu konudaki inancını ve kararlılığını da çok çarpıcı bir şekilde vurgulamıştı.

Bursa’ya geldiğinde vatanını ve milletini kurtarmış muzaffer bir komutandı ancak o, hem mütevaziliğinden, hem realistliğinden olsa gerek, zaferinden değil gelecekte bahsetme gereği duydu. Hitap ettiği kimselerin öğretmen olması nedeniyle, bir devletin çöküşünün en önemli sebeplerinden birisi olarak kabul ettiği eğitim konusu üzerinde durdu. Bursa’da Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı ile Batı ve Doğu Cephesi komutanlarının huzurunda Başkomutanlığını, hitap ettiği eğitim ordusunun önünde Başöğretmenliğe taşıyordu.

Bursa konuşmasının üzerinden altı yıl geçtikten sonra, 1 Kasım 1928’de Latin Harflerine geçildi. Halka yeni harflerle daha çabuk okuma yazma öğretebilmek için Millet Mekteplerinin açılması kabul edildi. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Millet Mektepleri Kararnamesini 24 Kasım 1928’de onaylamakla bu mekteplerin “Başöğretmenliği”ni kabul etmiş oldu.

Mustafa ÖNER¹**ATATÜRK VE TÜRK DİLİ²****1. Devir ve Ortam**

Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı son yüzyıl, modernleşme olgusunun doğu halklarını da şekillendirmeye başladığı XIX. yüzyıldır. İmparatorluğun çokkültürlü bir Türk kültür merkezi olan Selanik'te doğup yetişen ve iki yüz kilometre kadar daha batıdaki Manastır'da liseyi ve payitaht İstanbul'da da akademiye bitiren genç Türk subayı Mustafa Kemal'in daha öğrenim kariyerinden itibaren gelişmeye başlayan entelektüel yapısını incelemek asıl konumuz bakımından ilgi çekici sonuçlar verebilir. Burada güvenilir biyografik tahliller veren bilimsel kaynaklar, İmparatorluğun Rumeli Türkiye'sinde biçimlenen Mustafa Kemal'in kültürünü tespit edebilmek amacıyla not edilmiş ve ardından da Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Türkçe ile ilgisi yürüttüğü devlet politikası ve icraatına göre yorumlanmış olacaktır.

Lord Kinross yazdığı biyografinin "*Bir Makedonyalı Doğuyor*" başlıklı girişine şu tasvir ile başlar: "Mustafa Kemal bir Makedonyalıydı. Doğum yeri, vilayetin denize açıldığı kozmopolit bir liman olan Selanik, doğum tarihi ise 1881 idi. Hristiyanların Müslümanlara ve Yunanlılara, Slavların Türklere ve birbirlerine karşı ayaklandıkları, Rumeli'nin tümünü oluşturan çeşitli unsurların

¹ Prof. Dr. – Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

² Konuşma Tarihi: 6 Kasım 2019

birbirinden kopup dağıldıkları bir tedirginlik çağı...” (Kinross 1994: 19).

Mustafa Kemal 1880-81 yılında işte bu Selanik’te Türkçe konuşan, Müslüman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.

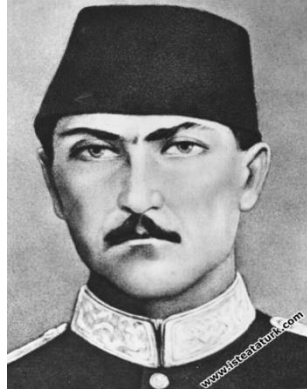
1430’dan beri beş asırlık bir Osmanlı geçmişiyle Selanik, imparatorluğun İstanbul, İzmir ve Beyrut’tan sonra dördüncü önemli şehridir. Selanik’in bir diğer özelliği ise liman ve demiryolu bağlantısı ile Avrupa’nın ticari ve fikrî tesirine de oldukça açık bir şehir olmasıdır (Ortaylı 2018: 33).

A. Mango, bu şehrin maddi kültürünü şöyle tasvir etmekte: “1878’de Rus Savaşı’nın sona ermesinden sonra Sultan II. Abdülhamit tarafından sürdürülen barış yıllarında zenginliği gitgide artan Selanik’in Atatürk’ün çocukluğunda vasat bir şehir olduğu söylenemezdi. 1889’da kent Sırbistan ve Viyana üzerinden demiryoluyla Avrupa’ya bağlanmıştı. Başka demiryolu hattı da kenti Bulgaristan üzerinden Avrupa’ya bağlanan başkent İstanbul’a ulaştırıyordu. 1901 yılında modern bir liman inşa edildi. Kentin elektrik şebekesi 1899’da kurulmuştu ve 1907’de elektrikli tramvay seferleri hizmete girdi. Dokuma fabrikaları pamuklu ve yünlü kumaş üretiyor, yabancıların kontrolündeki Düyun-ı Umumiye İdaresinin Reji bölümü, devlet tekelinin himayesi altında önemli ölçüde tütün ihraç ediyordu.” (Mango 2017:51)

“Bir Evin Hikâyesi” başlıklı kapsamlı bir monografi yazar Yunanlı tarihçi Vasilis Dimitriadis, buna ilave olarak şehirde birçok gazete (örn. 1895’te *Asır*) çıkmaya başladığını, yerli ve yabancı oyunlar sahneleyen tiyatroların kurulduğunu belirtir. Ekonomi büyük bir gelişme kaydeder, bankalar kurulur ve şehir Balkan Yarımadasının başlıca ticaret merkezi haline gelir (Dimitriadis 2016: 9). XIX. yüzyıl sonlarında şehrin nüfusu 70.000’den

100.000'e çıkmış, Teselya gibi güvensiz bölgelerden gelenler şehrin Müslüman nüfusunu artırmıştır; ama 1492 hicretinden beri burada yerleşen Yahudi cemaat yine de şehrin yarısı kadar halkı teşkil etmekteydi (Mango, 2017: 51).

Mango'nun anlatımı ile; "Mustafa'nın orta sınıfın alt kısmına mensup bir memur olan babası Ali Rıza Efendi'dir (1839-1888); onun babası da Hafız Ahmet Efendi olarak bilinir ve oğlunun da kullandığı *efendi* unvanı her ikisinin de eğitilmiş olduğuna işaret eder." (Mango 2017: 46-47). Annesi Zübeyde Hanım (1857-1923) ise Sofuzade Feyzullah Ağa'nın kızıdır, Selanik yakınlarındaki Langaza kasabasında çiftliği vardır. Varlıklı bir ailenin kızı olarak büyüyen Zübeyde, zamanın âdetleri uyarınca ev kadını olarak yetiştirildi, kız çocuklarının okula gitmeleri yaygın bir âdet değildi. Zübeyde de Kur'an dersleri almış, Kur'an'ı ezberden okumayı öğrenmişti. (Çalışlar 2018: 17-18).

2. İlk Öğrenim

Küçük Mustafa, Hafız Mehmed'in mahalle mektebine annesinin istediği tarzda dualarla gönderildi, babası buna önceleri rıza göstermiş gibidir, ancak evkaf ve gümrük teşkilatında memur geçmiş olan Ali Rıza Bey, az sonra çocuğu dört mahalle ötedeki Şemsi Efendi Mektebine kaydettirdi. 1880 tarihli Selanik şehir planında on önemli okul arasında sayılan bu okulun kurucusu Selanik Rüşdiyesi mezunu Şemsi Efendi modern eğitim hamlesine bağlı bir eğitimcidir; 1872'de okulunu kurmuştur. Yerdeki rahlelerin değil, sıraların, kara tahtanın, tebeşirin ve silginin bulunduğu okulda oyuna izin verildiği ve jimnastik yaptırıldığı için tepkiler üzerine bir süre kapatılmış olduğu ve Şemsi Efendi'nin öğrencilerin evlerine tek tek giderek eğitimi sürdürdüğü ve sonra okulun tekrar açıldığı kayıtlıdır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgelere göre Şemsi Efendi teşvik gören bir öğretmendir; 1888’de içinde kızların da bulunduğu okulun iki yüzden fazla öğrencisi vardır. Belgelere göre okulu için payitahttan Elifba Cüzü, Terbiyetü’l- Etfal, Ders-i Kimya, Kavaid-i Osmani, Coğrafya Risalesi, Tarih-i Osmani, Muhtasar Münşeat gibi eğitim kitapları isteyen Şemsi Efendi, 1876-1911 arasında nişan ve madalyalarla taltif edilmiş bir eğitimcidir (Çalışlar 2018: 53-54).

Manastır Mekteb-i Harbiye-i Şahanesi

Mustafa Kemal, Manastır’dan iki sınıf arkadaşı ile uzun sürecek dostluk kurmuştur: Ali Fethi ve Kâzım... Manastır’a yakın Pirlepe kentinden, zengince bir aileden gelen Ali Fethi Bey (A. F. Okyar; 1880-1943) Fransızca bildiğinden, Fransızların politik görüşlerini ona tanıttığı varsayılmıştır. Kâzım (K. Özalp 1880-1968) ise Selanik’in bir beldesi olan Köprülü’den geliyordu; sonra general rütbesine kadar yükselen Kâzım Paşa, 1924-1935 arasında TBMM Başkanlığı yapacaktır. (Mango 63).

Mustafa Kemal'in Manastır Askerî İdadisindeki öğrencilik hayatı onun 14-17 yaşları arasına rastlar. Onun hakkında en çok okunan biyografilerden birini yazan Şevket Süreyya Aydemir, bu safhanın bütün fikir ve heyecan sermayesinin Namık Kemal edebiyatıyla, hürriyet şehidi olan Mithat Paşa hatırasına dayanan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Paris’te ve İstanbul’da geliştiği sıralara rastladığını belirtir. Fakat bu kuşakta hürriyet anlayışı Fransız İhtilalinin temel ilkelerine kadar inebilmiş midir? Aydemir, bunun şüpheli olduğunu söylüyor: “Çünkü Türkçede Fransız ihtilalini anlatan kitaplar yoktu. Mustafa Kemal’in Fransızcası, diğer derslere göre ne de olsa zayıftı. Kaldı ki Fransızca bilse de, o sırada

ve Manastır'da bu türlü kitapları bulması, hele bunları mektebe sokması mümkün olmasa gerekti. Ama şu bir gerçektir ki, Mustafa Kemal Manastır Askerî İdadisinde artık, yalnız bir Osmanlı değil, aynı zamanda Namık Kemal havasında bir vatansever ve hürriyetçi oldu.” (Aydemir 1976: 72-74).

Manastır Askerî Lisesinde Fransızca öğretiliyordu fakat Mustafa Kemal bu dili iyi öğrenemediğini kısa zamanda fark etti, Matematik ise hâlâ en iyi dersiydi. Fransızcayı Avrupa uygarlığının anahtarı olarak gördüğünden Selanik’te geçirdiği yaz tatili boyunca Fransız frerlerin açtığı yaz kursuna gitti. Bu arada dans dersleri de alıp vals yapmayı öğrenmişti (Mango 63). Selanik’te 48 Musevi, 32 Türk, 20 Ortodoks Yunan ve 7 Fransız okulu vardı; çoğunun ders programına Fransızca konmuş, 6000 kadar kız ve oğlan öğrenci Fransızca öğreniyordu. Mustafa’nın tatillerde devam ettiği St. Baptist Kolejinde de 227 öğrenci vardı (Çalışlar /Dumont’dan naklen/ 99). Genç Türk subayının düşünce yapısının burada şekillendiğini tahmin edebiliriz. 1896 Mart ayında Manastır’daki eğitimine başlayan Mustafa Kemal’in yakın arkadaşlarından olan Ömer Naci (sonra meşhur İttihatçı hatiplerden biri olacaktır) ona şiir ve edebiyat merakı aşılar. Ayrıca hocalarından Kolağası Mehmed Tevfik Bey tarih sevgisi ve muasır milliyetçilik gibi fikirleri ile onu etkileyecektir. Namık Kemal ve Mehmed Emin Yurdakul gibi vatanperver ve milliyetçi şairlerin ve Fransız İhtilalinin etkisiyle hürriyetçi fikirlerin de bu dönemde zihinlerde yer ettiği anlaşılmaktadır (Ortaylı 2018: 51).

Mehmed Emin Yurdakul (1869-1944)

Namık Kemal’i en iyi anlayanlardan biri olan Ahmed Hamdi Tanpınar, “Türkiye’de insan haklarının bayrağını ilk kaldıran adam” dediği bu büyük düşünürü; hürriyet fikri, kanun fikri, fert ve değerler, meşrutiyet sistemi, iktisadi fikirler ve medeniyetçilik başlıkları

altında ele almıştır. “Namık Kemal öldüğü zaman memlekette önceden olmayan iki şey vardır artık: Bir efkârı umumiye ve bir edebiyat. Bunlardan birincisinde hissesi büyüktür; fakat ikincisi sadece onun himmetiyle olan bir şeydi. O yaşadığı cemiyete kendi meseleleriyle meşgul olmayı öğretmişti.” (Tanpınar 1982: 425-432; 367). Mustafa Kemal ve arkadaşları arasında da cemiyet için bu *hürriyetçilik* ve devlet içinse *meşrutiyetçilik* fikirlerinin ne kadar etkili olduğu çok açıktır.

Namık Kemal (1840-1888)

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'ne yansıyan şu ifadelere bakalım: “Harbiye senelerinde siyaset fikirleri baş gösterdi. Vaziyet hakkında henüz nafız (nüfuz eden) bir nazar hâsıl edemiyorduk. Sultan Hamit devri idi. Namık Kemal Bey'in kitaplarını okuyorduk. Takibat sıkı idi. Ekseriyetle ancak koğuştta, yattıktan sonra okumak imkânını buluyorduk. Bu gibi vatanperverane eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması, işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu ihsas ediyordu. Fakat bunun mahiyeti gözlerimizin önünde tamamıyla tebellür etmiyordu.” (ASD III, 42).

Genç Mustafa Manastır Askerî İdadisinden 1898 Kasım ayında mezun oldu.

3. İstanbul ve Harbiye

XIX. asrın son yılında 1899'da 18 yaşındaki Mustafa Kemal, İstanbul'daki Harbiye Mektebine girdi. “Birinci sınıfta saf gençlik hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim. Senenin nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım.” Birinci sınıfta 700'den çok öğrenci arasında 27. oldu, ikinci yılında 11. idi; son yılında ise 8. olarak 21 yaşında mezun oldu ve 1902'de

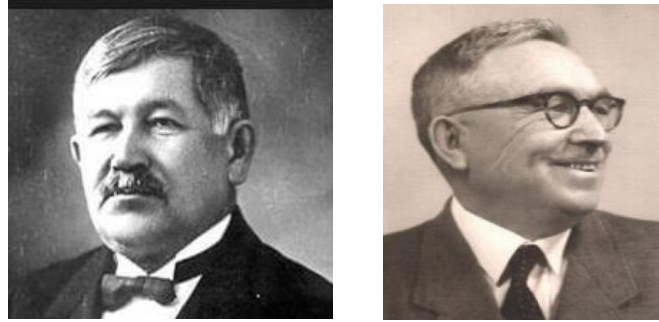
teğmen rütbesiyle Erkân-ı Harbiye Mektebine girmeye hak kazandı (Mango 67-72).

İ. Ortaylı, onun entelektüel yapısını tahlil ederken şu ayrıntıları vermiştir: “Mustafa Kemal’in künyesine baktığımız zaman Bulgarcadan ve Rumcadan anladığını görüyoruz. Bu Osmanlı bürokrasi mensuplarının çoğunda görülen bir özelliktir. Farsçadan Gülistan’a kadar öğrenmiştir ki bu epey bir Farsça demektir. Bir parça da Arapça öğrenmiştir. Eğer bir çocuk Rumeli kökenli ise kuvvetle muhtemel Bulgarca veya Rumca tekellüm eder veya anlar diyebiliriz. Bunun üzerine, dönemin bütün kurmayları gibi, ya Fransızca ya Almanca veya her ikisinde de tecrübe sahibidir denebilir” (2018: 31). Notları genellikle iyiydi; Fransızcası 45 üzerinden 44; üçüncü sınıfta Rusça veya Almanca notu 36’ya düşmüştü, bir ara okutulan Japonca derslerine de girmişti. Mustafa Kemal bir Makedonyalı olarak Rumca ve Bulgarcaya da aşina idi, yabancı dil merakı ve doğal ortamı dolayısıyla ikisini de az çok anlıyor ve konuşuyordu. Okul arkadaşı Asım Gündüz’ün anlatımıyla etrafına topladığı arkadaşlarıyla cesaretle konuşuyor, onları tesiri altına alıyordu. Namık Kemal’in şiirlerini bir defterde toplamıştı: “Bizler vatan, millet ve Türklük fikirlerini ilk defa Harp Akademisi sıralarında ondan duymuştuk” (Çalışlar 107). 1905’te de kurmay yüzbaşı olarak Erkân-ı Harbiye Mektebinden mezun olan genç subayın; Kurtuluş Savaşını zaferle sonuçlandıran Başkumandan Gazi Mustafa Kemal olmasına kadar süren profesyonel askerlik kariyeri başarılarla doludur.

Uriel Heyd, sınır boylarında yetişenlerin tabii olarak daha sert bir milliyetçilik anlayışına sahip olabileceğine dikkat çekmiş ve Türk millî hareketini başarıya götüren Mustafa Kemal’in de Osmanlı İmparatorluğunun sınır boyu olan Makedonya’dan geldiğini vurgulamıştır. (Heyd 25). Mustafa Kemal gibi, Türk milliyetçiliğinin İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Zeki Velidi Togan, Ayaz İshaki gibi öncü isimlerinin de öteki dünyalarda gelişen kimlik mücadelelerini derinden hisseden aydınlar arasından çıkmasını da buna eklemek mümkündür.

İ. Gasıralı (1851-1914); Y. Akçura (1876-1935); Z. Gökalp (1876-1924)

A. İshaki (1878-1954); Z. V. Togan (1890-1970)

4. Millet ve Türkçe

Bu dönem aslında Türk milletinin de imparatorluk içinden çıkıp kendi çağdaş kimliğini bulduğu yıllara denk gelmektedir. Mustafa Kemal'in 19 yaşını yaşadığı XIX. yüzyıl, Türklerde çağdaşlaşmanın ve millî kimliğin geliştiği çağdır. Özellikle Tanzimat aydınlarının çağdaşlaşma alanları olarak dikkat çekip geliştirdiği resmî dil, edebiyat, eğitim, gazete, tiyatro gibi kurumlar, doğrudan doğruya dil üzerinde yoğun bir ilginin olduğu bir zemin oluşturmuştur. Bilimsel Türklük incelemelerinin, Türkolojinin Avrupa'da gelişmeye başlaması ülkemizdeki bu dil ve kültür ilgisiyle eş zamanlı olarak gerçekleşmiş gibidir.

XIX. yüzyıl sonlarıyla XX. yüzyıl başlarında, ülkemizde Türk filolojisinin ve tarihçiliğinin temellerini atan Mustafa Celaledin Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Şemseddin Sami ve Necip Asım'ı öncüler olarak anmalıyız.

Fredrich Wilhelm Radlov, Elias John Wilkinson Gibb, Ármin Vámbéry, Vilhelm Thomsen gibi Batılı bilginlerin eski ve çağdaş Türklerin tarihi, edebiyatı ve dili hakkındaki bugün dahi

kullanılan görkemli eserleri ülkemizdeki aydınlar tarafından neredeyse günü gününe izlenmiştir.(Ercilasun 331-356; Sadoğlu 110-112).

F. W. Radloff (1837-1918); E.J.W. Gibb (1857-1901); V. Thomsen (1842-1927)

Ülkenin en büyük sarsıntıyı yaşadığı 93 Harbi yıllarında doğan bahtsız kuşak, millî kimliğini bir fikir namusu olarak hem kitapta hem vatan toprağı üzerinde biçimlendirirken Türk dili ve kültürü üzerinde oluşan araştırma edebiyatı da geliyordu. Mustafa Kemal Atatürk'ün özgeçmişi ile Türk kimliğinin gelişmesine de çok katkısı olan bilim çalışmalarının tarihçesini üst üste çakıştırdığımızda ilgi çekici bir tablo çıkmaktadır. (Geniş biçimde yayımlanan bu karşılaştırmalı kronoloji için bk. Öner 2006).

Uriel Heyd'in şu tespiti çok değerlidir: “Batı düşüncelerinin etkisi, Türk aydınları arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan kültürel Rönesansına yol açmıştır. Bu akım Avrupalı Türkologların, Türklerin kültürel gelenekleri İslamiyet'ten çok önceki yüzyıllara giden eski ve büyük bir ulustan geldiklerini gösteren araştırmaları sonucu ortaya çıkmıştır.” (Heyd 1979: 124).

Bu yıllar boyunca Ahmed Midhat, Ömer Seyfeddin, Şemseddin Sami, Necib Asım, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Necib Türkçü, Rıza Tevfik, Fuad Köprülü gibi yazar ve bilginler hem Batı'daki yeni yayımları ülkeye taşıyor hem de Türk yazı dilinin ve genel olarak siyasi ve kültürel düzeyde Türk millî kimliğinin oluşmasına çalışıyorlardı (Sadoğlu, 107-187; Levend, 300-388; Heyd 1979: 123-172).

Mustafa Kemal Atatürk'ün birçok kimsenin hayallerini bile zorlayan bir süreç sonunda millî devleti hazırlayan TBMM'yi kurup Kuvayı Milliye ile Türk Kurtuluş Savaşını örgütlemesi ve bu ölüm

kalım savaşını kazanması, etrafındaki asker ve sivil ricale dayanarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kurması gibi tarihî adımlarında, bütün bu Türkoloji çalışmalarına paralel olarak gelişen millet bilincinin kuşkusuz doğrudan etkisi vardır.

Atatürk'ün dil anlayışında, 1908 sonrasında gelişen milliyetçiliğin etkisi açıktır. Zafer Toprak, bu dönemde Selanik ve İstanbul odaklı iki tür milliyetçilik tespit etmektedir: “İstanbul kökenli milliyetçilikte taşıyıcılar, Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi göçmen Türkçülerdi, Cumhuriyet'ten sonra Sadri Maksudi ve Zeki Velidi de bunlara eklendi. Göçmen aydınlar, Rusya'daki Panislavizmi bu ülkenin okullarında öğrenmişlerdi ve dil dağarcıkları Orta Asya kökenliydi. Selanik kaynaklı gelişme ise 1912'ye kadar Selanik entelijansıyasının özellikle *Bahçe*, *Yeni Lisan* ve *Yeni Felsefe* gibi dergilerde oluşturdukları Fransız modeline çok daha yakın bir ulusçuluktu. Osmanlı'nın Batı'ya açılan penceresi Selanik, kozmopolit yapısıyla birçok fikir hareketinin yeşermesine neden olmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongreleri Meşrutiyet'in ilk yıllarında burada toplandı. Yeni bir ulus anlayışı tartışılırken dil bağlamında Türkçecilik de bu kentte yeşerdi. Ali Canip, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp Genç Kalemler'de Türkçeyi sadeleştirmek için büyük çaba sarf ederken, Zekeriya Sertel, Fransız modeline yakın bir milliyetçilik anlayışını *Yeni Felsefe Mecmuası*'nda gündeme getiriyordu. Selanik'in kaybı (1912) sonrasında milliyetçilik de mekândan zamana doğru kaymıştır.” (Toprak 2012: 417-419)

Hüseyinzade Ali Bey;

Ağaoğlu Ahmed Bey;

Sadrettin Maksudi

Bu Türkçeci hareket, Osmanlı imparatorluk dili ile halkın konuşma dili arasındaki büyük farkı kapatmak amacındaydı. Atatürk ve kuşağındaki aydınlara erkenden tesir eden Namık Kemal gibi Tanzimat aydınları da dili eğitim ve öğretim esaslı toplumsal bir olgu halinde ele almışlardı.

Türkiye Cumhuriyeti de ilk enstitüsü olan İstanbul'da *Darülfünun* içinde 1924'te kurulan *Türkiyat Enstitüsü* ile Türkçeyi hem bilimsel araştırma konusu hâline çıkarmış hem de 1928 Alfabe Devriminden itibaren devlet siyasetinin aktif bir konusu olarak dil planlaması yapmıştır. Bu planlama elbette üniter devlet anlayışına bağlı olarak birliği ve tekliği olacak bir ortak dil oluşturma ihtiyacına dayanıyordu. Büyük kültürler yaratmış olan İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi Avrupa dillerinin bu yöndeki birikimi Türkçe için de bir örnek oluşturmaktaydı.

1928'te oluşturulan Latin esaslı Yeni Türk Alfabesinin yazılı ve basılı kültürde hızlanan bir çığır açması yanında eğitim ve öğretimde de büyük bir pratiklik getirdiği açıktır. Ünlüleri yetersiz olan, ünsüzleri ise Türkçeyi ilgilendirmeyen sayıda fazla olan eski alfabenin ayrıca bitişik el yazısı matbaada da yüzlerce hazır harf birleşimini gerektiriyordu. Yeni yazıyla birlikte başlayan yaygın eğitim ve okullaşma oranı Cumhuriyet'in halk idaresi olma iddiasını en iyi gösterdiği bir alan oldu. Millî dil sadece edebiyatın veya basının bir vasıtası olarak değil milletin okuma ve aydınlanma yolu olarak çok ciddi bir toplumsal olgu hâlinde de gündeme geldi. Dil planlamasının bir devlet siyaseti olarak ele alınması hem de bununla doğrudan ilgilidir.

1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Atatürk'ün yönlendirmesi altında, yakın arkadaşı olan aydınlar tarafından kurulmasıyla başlayan 'Dil Devrimi' sürecinde belli bir seferberlik ile sürdürülen faaliyetin doğrudan 'cumhuriyet' kavramıyla ilişkisi de incelenebilir: Halk ağzından, Anadolu diyalektlerinden yapılan derlemeler, imparatorluk yazı diline katılma şansı bulamamış on binlerce sözü aydınların dikkatine sunuyordu. Tanzimat kuşağı aydınlardan beri gündemde olan yazı dilinin sadeleştirilmesi, Türkçede eş anlamlıları bulunan Arap-Fars alıntılarının terk edilmesi ilkesi, 1932 Dil Devrimi ile köklü bir arındırmacılık karakterini kazanmıştır. Uriel Heyd'in isabetle belirttiği gibi ülke ekonomisinin devletçilik ilkesiyle belirlendiği bu devrin ruhuna paralel olarak dil de devletçi bir tarzda biçimlendirilmiştir (Heyd 2001: 21).

Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yılında en popüler kurumlardan biri hâline gelen Türk Dil Kurumu ve 'Dil İnkılabı', ne ilk yıllardaki arındırmacı ve özleştirmeci icraatıyla ne de 1935 sonrası tartışılan Güneş Dil Teorisi ile sınırlı bir aydın hareketidir. Özellikle yaygın eğitimdeki başarılarla birlikte devletin dil planlaması gerçekleşmiş ve demokratik cumhuriyetin ideallerinden olan 'halk dili'nin, bilim, kültür ve öğretim dili olması yolu açılmıştır. XIX. yüzyıl ortalarından beri Türkçeye uyarlanması ve ıslah edilmesi söz konusu edilen eski alfabe yerine, gelişmiş uygarlıkların kendi dilleri için kullandığı Latin esasından doğrudan doğruya Türkçe için tasarlanan yeni alfabe, 90 yıldır, basın, yayın ve öğretim hayatında başarıyla kullanılmakta ve Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılından beri dildeş Türk Cumhuriyetlerine de model olmuştur. Çağdaş toplumların ve devletlerin hepsi için geçerli olan bilim ve öğretim alanını genişletme ve yüksek teknolojiyi ucuz olarak üretme yarışı, Türkçenin de bu alanlarda geliştirilmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır. 1932'de başlayan dil devrimi ve dil planlaması Türkçenin bu çağdaş yarışta yeterli iç güçleri (gramer işlekliği, söz yaratma becerisi vb.) bulunduğunu kesin biçimde göstermiş ve milletin kendi dili hakkında bir millî onur geliştirmiştir. Bugün yaşanan küreselleşme sürecinde de bu esnek dil birikiminin daima canlandırılma imkân ve yetenekleri vardır. Toplumun her alandaki üretme gücüyle birlikte dünyaya modalar, markalar, kültürler sunmak ve bunları Türkçe ile yapmak her zaman olasıdır.

Nihayet, imparatorluğun son devrinde, Selanik, Manastır ve İstanbul gibi en modern merkezlerinde, toplumda en iyi eğitim yapılan askerî okullarda çağdaş dünyaya açık biçimde yetişen Türk subayı Mustafa Kemal'in; Türkiye Cumhuriyeti'nin önder

kurucusu Atatürk'ün, özellikle ömrünün son on yılını ayırdığı 'Türk İnkılabı' içinde özel bir yer tutan Türkçe ilgisi ve sevgisi ise gelecek kuşaklar için çok büyük bir devlet hatırası oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- Aydemir, Ş. S. (1976). *Tek adam Mustafa Kemal, birinci cilt*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cebesoy, A. F. (1967). *Sınıf arkadaşım Atatürk*. İstanbul: İnkılap ve Aka.
- Çalışlar, İ. (2018). *Mustafa Kemal Atatürk, mücadelesi ve özel hayatı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dimitriadis, V. (2016). *Bir Evin Hikâyesi: Selânik'teki Mustafa Kemal Atatürk'ün evi ve ailesi hakkında Türkçe ve Yunanca belgeler* (Çev. Gülsün Aksoy - Aivali). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (1997). *Yeni Türk edebiyatı üzerine incelemeler*. Ankara: Akçağ.
- Heyd, U. (1979). *Türk ulusçuluğunun temelleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Heyd, U. (2001). *Türkiye'de dil devrimi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kinross, L. (1994). *Bir milletin yeniden doğuşu* (Çev. Necdet Sander). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Korkmaz, Z. (1963). *Türk dilinin tarihî akışı içinde Türk dili ve Atatürk*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Levend, A. S. (1972). *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Mango, A. (2017). *Atatürk, modern Türkiye'nin kurucusu*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2018). *Mustafa Kemal Atatürk*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Sadoğlu, H. (2003). *Türkiye'de ulusçuluk ve dil politikaları*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Öner, M. (2006). Atatürk ve Türk lehçeleri. *Türk Dili*. XCII Sayı 655, 92-104.
- Tanpınar, A. H. (1982). *19uncu Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi

Toprak, Z. (2012). *Cumhuriyet ve antropoloji*. İstanbul: Doğan Kitap.

HALİL ÇAKAN¹**BOTANİK BAHÇELERİNİN ŞEHİRLERİN MARKA DEĞERLERİNE KATKISI: Ç.Ü. ALİ NİHAT GÖKYİĞİT BOTANİK BAHÇESİ ÖRNEĞİ²****1. Marka Şehir Kavramı**

Klasik tabir ile marka, ürün ya da hizmeti benzer ürün ve hizmetlerden farklılaştırmak için kullanılan her türlü ayırt edici sembol ve işarettir. Aynı ürün ve hizmeti üreten firma sayısının artması sonucu olarak her firma kendine ait misyon, hedef, kalite, standart, logo, slogan, yazı karakteri, renkler belirlemeye başlayarak rakiplerinden farklılaşma yoluna gitmiştir. Marka şehir kavramı son yıllarda giderek önem kazanan bir konudur. Şehirler marka olmak ve gelirlerini arttırmak için yoğun bir çaba sarf etmektedir. Bu açıdan şehir imajının geliştirilmesi, yabancı yatırımların şehre çekilmesi, turizm gelirlerinin artırılması amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Yerel yöneticiler marka kavramına bu nedenle daha fazla önem vermeye başlamıştır. Marka şehir olmak kentlere büyük avantajlar sağlamaktadır bu nedenle birçok kent marka haline gelmek istemektedir. Günümüzde bazı şehirler ülkelerden bile daha popüler hale gelmiştir. Örneğin Paris Fransa'dan, Floransa, Venedik ve Roma İtalya'dan daha fazla tanınmaktadır. Ülkelerin tanınması ve gelişmesi bu nedenle marka şehirlere bağlıdır.

¹ Prof. Dr. – Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Botanik Ana Bilim Dalı

² Konuşma Tarihi: 23 Ekim 2019

Ülkemize marka şehir olgusu yeni olmakla birlikte birçok kent marka şehir ile ilgili bazı çalışmalar yapmaktadır. Bu faaliyetlerin yeterli düzeyde olduğunu söylemek ise güçtür. Yalnızca bir logo ve simge ile marka şehir olmak mümkün görünmemektedir. Marka olamamanın önündeki en büyük engel şehir markalamasında kolay ve kestirme bir yolun bulunmamasıdır. Marka şehir olmak için kentin tüm paydaşlarının ortak faaliyeti, profesyonel bir pazarlama stratejisiyle birleşmelidir. Bu ise zahmetli, masraflı ve uzun bir yol demektir. Ülkemizde bu nedenle marka şehir çalışmaları yetersiz kalmaktadır. Şehir markalaşmasında stratejik analiz adımları şunlardır

- Şehrin kaynaklarının ve yeteneklerinin saptanması
- Bu yeteneklerin eşsiz olup olmadıklarının belirlenmesi
- Diğer şehirlerle karşılaştırma yaparak kentin avantaj ve dezavantajlarının saptanması
- Şehrin gelişime açık potansiyelinin rakipleriyle karşılaştırılması
- Başarılı olunabilecek kritik faktörlerin belirlenmesi

2. Botanik Bahçesi Nedir?

Botanik Bahçesi bir bitki parkı değildir. Botanik Bahçeleri bilimsel ve eğitsel amaçlı kurulur; bir botanik bahçesine girdiğinizde hemen hemen her gördüğünüz bitkinin önünde bir kimlik tabelası, bu tabelada ise o bitkinin hangi ülkeden geldiği, evrensel bilim dili olan Latince adları ve –varsa- günlük hayattaki isimleri yer alır. Dünyanın çeşitli yerlerinden gelmiş olan yabancı egzotik türler ile “endemik”; yani o yöreye/ülkeye özgü türler bir arada bulunur. Bu tür alanlar, halka bitkileri tanıma ve doğa bilincini aşılama imkanı sunmaktadır. Ayrıca, konunun uzmanları ve öğrencileri ise burada gözlem yapma, inceleme, deneysel çalışmalarda bulunma ve hatta yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan türleri koruma fırsatı sunar.

3. Dünyada Bazı Önemli Botanik Bahçeleri

Kraliyet Botanik Bahçesi, Burlington, Kanada: Güzelliği ile dillere destan olan bu botanik bahçe yaklaşık olarak 1000 hektarlık bir alana kurulmuş. Devasa büyüklükteki bahçe, Niagara Şelalesi ve Toronto arasındaki en önemli turistik yerlerden bir tanesi.

Jardim Botânico, Rio de Janeiro, Brezilya: Toplamda 140 hektarlık bir alanı kaplayan botanik bahçe 1808 yılında kurulmuş ve 1822 yılından itibaren ziyarete açık bir şekilde hizmet veriyor. Corcovado Dağı'nın eteklerinde bulunan bahçede 6.500 farklı tür bitki bulunmaktadır.

Kraliyet Botanik Bahçesi, Kew, İngiltere: Dünya Kraliyet Botanik Bahçesi, Kew, İngiltere: Dünya üzerindeki en büyük bitki çeşitliliğinin olduğu bahçe 121 hektarlık alanda kuruluyor. Yaklaşık 250 yıldır varlığını devam ettiren bahçede pek çok sera da bulunuyor. Bu kadar şahane bitkiler içerisindeki bahçe UNESCO Dünya Mirası Listesi'ndeki yerini de almış.

Acharya Jagadish Chandra Bose Hindistan Botanik Bahçesi, Kolkata, Hindistan: 109 hektarlık alandaki bahçenin adı daha önceleri “Hindistan Botanik Bahçesi” olarak anılıyor. 12.000 adetten fazla bitki çeşidi bulunan bahçede artık nesli tükenmekte olan türler de mevcut. Çok büyük boyutlarda olan Banyan ağaçları ile kendinden söz ettiren bahçe 1787 yılında bir İngiliz subay tarafından kurulup günümüze en güzel botanik bahçeler olarak geliyor.

New York Botanik Bahçesi, the Bronx, ABD: Her yıl yaklaşık 800.000 turisti kendine çekmeyi başaran botanik bahçe 100 hektarlık bir alanı kaplıyor. Bahçenin içerisinde bitki laboratuvarları da bulunuyor. Bronx şehrindeki en güzel yerlerden biri sayılan bahçe içerisinde gül bahçesi, bitki bahçesi, orman bahçesi ve çocuklar için büyük bir eğlence oluşturan macera bahçesi de mevcut.

Montreal Botanik Bahçesi, Montreal, Kanada: 75 hektarlık alanda 1931 yılında kurulan botanik bahçe sadece Kanada bitki türlerini değil, Çin ve Japon çiçeklerini de ziyaretçilerinin görsel şölenine eklemiş durumda. Japonya'nın muhteşem çiçekleri ile bezenen bölümü, bonsai ve penjing koleksiyonlarının sergilendiği Çin bahçesi ve Kanada yerel bitkileri ile Alp Bahçesi görülmeye geçecek yerlerden.

Singapur Botanik Bahçesi, Singapur: 20.000 çeşit orkide, bir adet yağmur ormanı, bir tane evrim bahçesi, şahane bir çocuk bahçesi, su kaplumbağaları, yabani maymunlar ve daha pek çok güzelliği bir arada bulunduran botanik bahçe 1859 yılında kurulmuş. 74 hektarlık bir alanı kaplayan bahçe hem Singapurlular hem de dünyanın dört bir yanından ziyaretçilerin akınına uğruyor.

Monte Palace Tropik Bahçesi, Portekiz: Tropik bitki çeşitlerinin her türüne rastlayabileceğiniz Monte Palace, toplamda 70 hektarlık bir alanı kaplıyor. Orta bölümde bulunan gölde çeşitli kuş türlerinin yaşam alanı var. Rengârenk görünümüne kuğular ve tavus kuşları da eşlik ediyor.

Berlin-Dahlem Botanik Bahçesi ve Botanik Müzesi, Berlin, Almanya: Berlin Üniversitesi'nin bir bölümünü oluşturan bu botanik bahçe 43 hektarlık alanda ve 1910 yılında halk ziyareti için açılmış bir yer. 22.000 çeşit bitkileri ile Berlin'de görülmeye değecek yerlerden bir tanesi.

Kirstenbosch Ulusal Botanik Bahçesi, Cape Town, Güney Afrika: UNESCO tarafından koruma altına alınan bu mükemmel bahçe, 1914 yılında açılmış ve 36 hektarlık alanı ile Masa Dağı'nın eteklerinde yer alıyor. Güney Afrika'nın floral bitkilerini koruma ve yaşatma adı altında başlatılan ve bugün pek çok hem yerel hem ulusal turisti kendisine çeken Cape Town'un önemli ziyaret yerlerinden sadece bir tanesi.

Batum botanik bahçesi: Rus Botanikçi Andrey Nikolayevich Krasnov (1862-1914) tarafından 1880'li yıllarda kurulan bahçenin resmi açılışı 1912' de yapılmıştır. Bahçenin tasarım ve düzenlemesi de Krasnov'a aittir. 1914 de ölen Krasnov'un mezarı Batum Botanik Bahçesinde'dir. İçerisinde 5000'den fazla bitki türü barındırır.

Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi, İstanbul: Hatıra parkı amacı ile 1995 yılında yapımına başlanan yer, 2002 yılında botanik bahçeye çevrilen tam 32 hektarlık şahane bir bahçe. Mükemmel bir görüntüsü olan bahçe de 18 yaşından büyük kişiler için çeşitli bitki odaklı kurslar veriliyor. Özellikle çocuklar içinde doğa sevgisini aşılamaya çalışan bahçe çalışanları çeşitli etkinliklere de imza atıyor.

4. Çukurova Üniversitesi Ali Nihat Gökyiğit Botanik Bahçesi (ANGBB) ADANA

4.1 Ali Nihat Gökyiğit Kimdir?

Üniversitemiz Fahri doktora unvanına sahip olan Gökyiğit, Üniversitemiz Botanik Bahçesinin yaşaması için yaklaşık 20 yıldır manevi ve maddi katkılarını hiçbir zaman esirgememiştir.

1999 yılında yapmış olduğu bağışla Botanik Bahçesi hizmet binası yapılmıştır. İstanbul da kurmuş olduğu NGBB bahçesi sayesinde edinilen bilgi ve deneyimlerin Üniversitemiz Botanik Bahçesine aktarılmasının yanında, revize edilmesi içinde yapmış olduğu bağışlarla destek olmuştur.

Merkez kurulumuz tarafından, Ülkemiz doğası ve Üniversitemiz Botanik Bahçesine vermiş olduğu destekten dolayı, Botanik Bahçesine “Çukurova Üniversitesi Ali Nihat Gökyiğit Botanik Bahçesi” adının verilmesi uygun bulunarak Çukurova Üniversitesi rektörlüğüne teklif edilmiştir.

4.2. Çukurova Üniversitesi Botanik Bahçesi

Çukurova Üniversitesi Botanik Bahçesi yaklaşık 40 yıl önce kurulmuş olmasına ve tüm iyi niyetli çabalara rağmen bir botanik bahçesinin başına gelebilecek bütün potansiyel olumsuzlukları yaşamıştır.

İlk kurulum aşamasında yaklaşık 800 dekarlık bir alan olarak planlan bahçe, bu süreç içerisinde, küçülerek 200 dekara kadar düşmüştür. Öneminin yeterince anlaşılamaması da buna eklenince yeterince gelişmemiş, bilimin ve halkın kullanımına açılmamıştır.

Kısa süreli planlama çerçevesinde oluşturulan alanların tamamlanmasıyla, Çukurova Üniversitesi Ali Nihat Gökyiğit Botanik Bahçesi 6 Mayıs 2016 tarihinde Adana Valisi ve Üniversitemiz Rektörünün de katıldığı bir törenle halka açılmıştır. 10 Nisan 2018 tarihinde içerisinde herbaryum, kütüphane ve 2 adet derslik bulunan, toplam 300 metrekare oturumlu eğitim binası ve hoş geldin binasının açılışı gerçekleştirilmiştir. Botanik Bahçesi merkezi konumu ile ÇÜ Kampüsünün en değerli arazisi üzerinde

yer almaktadır. ÇÜ Merkez kampüsü ile şehir merkezini bağlayan ana yol kenarında yer alması en önemli avantajlarından birisidir.

5. Botanik Bahçesinin Temel Misyonu

Tarım bitkilerinin yabani atasal formlarının koruma altına alınması: Anavatanı Anadolu ve Mesopotamya olan günümüz kültür bitkilerinin yabani atasal formlarının koleksiyonunu oluşturarak koruma altına almak.

Tıbbi bitkileri koleksiyonu: Ülkemiz ve özellikle bölgemizin etnobotanik kültürünün yüksek olması nedeniyle, geçmişten günümüze insanoğlu tarafından, özellikle tıbbi amaçlar doğrultusunda, kullanılan bitki türlerinin koleksiyonunu oluşturarak, bu kültürün yeni nesillere aktarmak. Materia medica kitabında yer alan bitkilerden oluşan bir tıbbi bitkileri koleksiyon bahçesinin oluşturularak halka ve bilim dünyasının hizmetine sunmak. (Bahçe, tıbbi bitkilerle ilgili çalışmalar yapmış Anavarzalı *Dioscorides Pedanus*'un yaşadığı bölgede yer almaktadır.)

Sulak alan bitki koleksiyonu: Sulak alanlar bakımından zengin olan Göksu deltası, Çukurova Deltası gibi yakın alanlar sayesinde zengin bir sulak alan bitki koleksiyonu oluşturmak. Sulak alanların önemi ve işlevlerini halka tanıtmak.

Botanik bahçesinin temel misyonu, tropikal ve sub-tropikal bitki türü koleksiyonu: İklimsel yapının uygunluğu sayesinde, görseelliği ön plana çıkan zengin bir tropikal ve sub-tropikal bitki türü koleksiyonu oluşturmak.

Botanik bahçesinin temel misyonu, ekonomik bitkiler koleksiyonu: Botanik Bahçesinin, ülkemizin önemli tarım

merkezlerinden biri olan Çukurova içerisinde yer alması nedeniyle zengin bir ekonomik bitkiler koleksiyonu oluşturmak.

Botanik Bahçesinin temel misyonu, endemik bitkiler koleksiyonu: Botanik Bahçesinin, ülkemizin endemik bitkiler bakımından zengin olan bölgeleri (Toros dağları ve Amanos dağları) içerisinde yer alması nedeniyle endemik bitkilerin koleksiyonunu oluşturarak koruma altına almak .

6. Bahçe İçindeki Alt Bölümler

- Akdeniz Maki Vadisi,
- Tıbbi ve Aromatik Bitkiler Bahçesi,
- Palmiye Bahçesi,
- Kaya Bahçesi,
- İbrelî Bitkiler Bahçesi
- Meşe Bahçesi

Akdeniz Maki Vadisi: Botanik bahçemizin yaklaşık 40 yıldır korunan bu kısmında bazen iki metreden daha yüksek çalı ve ağaççıklardan meydana gelen bitki toplulukları bulunmaktadır. Ziyaretçilerimizin maki bitki örtüsünü daha yakından görmeleri için 350 metre uzunluğunda ahşap tren rayı traversleri kullanılarak merdivenler ve yürüyüş yolları oluşturulmuştur. Vadi içerisinde farklı ağaç türlerine ait gövde kesitlerinin yer aldığı eğitim platformunda yer almaktadır.

Tıbbi ve Aromatik Bitkiler Bahçesi: Yaklaşık 180 tıbbi ve aromatik bitkiye ait tür içerdikleri etken maddelerine göre gruplandırılarak belirlenen 8 adet ana parsel dikimleri yapılmıştır. Bunlar; uçucu yağ ve kokulu bitkiler parseli, alkaloid, glikozit ve flavanoid bitkiler parseli, soğanlı ve yumrulu bitkiler parseli, boya ve musilaj bitkileri parseli, çalımsı bitkiler ve ağaççıklar parseli ve diğer tıbbi ve baharat türleri parselidir.

“Tıbbi ve Aromatik Bitkiler Bahçesi” ile Adana ve çevresindeki tıbbi ve aromatik bitki türlerinin bu botanik bahçesinde toplanması, koruma altına alınması, ilgilenenler için kaynak oluşturması ve sergilenerek yöre halkına bu bitkilerin korunması ve tanıtılması amaçlanmaktadır.

Palmiye Bahçesi: Türkiye’de doğal olarak yetişen palmiye türü *Phoenix theophrasti* (Datça hurması) dır. Ülkemizde dış mekanda yetiştirilen palmiye türleri ithaller ile birlikte 10’u geçmemektedir.

Bahçemizde 37 türe ait palmiye bulunmaktadır. Bu haliyle Ali Nihat Gökyiğit Botanik Bahçesi ülkemizdeki botanik bahçeleri içinde palmyeler bakımından en zengin tür çeşitliliğine sahiptir.

Kaya Bahçesi: Kaya bahçeleri, dünyadaki botanik bahçelerinin vazgeçilmez öğelerinden birisidir. Bahçenin temel elemanlarını oluşturan kayaçlar Adana ve yakın çevresinden temin edilmiştir. Bahçe içerisinde daha çok sukkulent bitki türleri kullanılmıştır. Kaya bahçesi içerisinde şu anda 50 farklı sukkulent türe ait bitki bulunmaktadır.

İbrelili bitkiler bahçesi: Ülkemizin doğal bitki örtüsüne baktığımızda ormanların varlığı dikkat çekmektedir. Bu ormanlar içinde de iğne yapraklı bitkiler ön plandadır. Bahçemizde 17 ibrelili bitki türü bulunmaktadır.

7. Fauna

Botanik bahçesi çok sayıda omurgasız türünün yanı sıra 6 tür sürüngen , 30 tür kuş ve 8 tür memeliden oluşan omurgalı faunasına ev sahipliği yapmaktadır. Çarpık kentleşme, bilinçsiz avcılık ve zirai ilaçlar gibi nedenlerle nesilleri hızla yok edilen ve yaşam alanları ellerinden alınan hayvanların son sığınaklarından bir tanesi botanik bahçesidir. Ancak, tüm bunlara rağmen doğa bilinci olmayan insanlar tarafından bahçe içerisine sığınmış hayvan türlerinin yaşamları hâlâ güven içerisinde değildir. Fiziksel önlemlerle tam korumanın sağlanamadığı görülmektedir. Bu nedenle küçük yaşta eğitim ve doğa sevgisinin aşılanması önem arz etmektedir. Bu bağlamda bahçemizde doğa eğitimleri ve farkındalık artırma çalışmalarına da ağırlık verilmiştir.

8. Doğa Eğitimi

Botanik bahçeleri bitkilerin korunmasında bariz ve hayati bir rol oynar, ancak koruma, eğitim olmaksızın başarılı olamaz. Doğal bir ortamda eğitim, çocukların bilgi edinmelerini ve doğa ile olan ilişkilerini ve sürdürülebilirliğin önemini anlamalarını sağlar.

Adana İl Milli Eğitim Müdürlüğü ve Çukurova Üniversitesi, doğa bilincini oluşturmak için tüm yaş gruplarından öğrencileri doğaya bir araya getirmek amacıyla bir işbirliği protokolü imzalanmıştır.

İlkokul öğrencileri, botanik bahçesinde oluşturulan özel alanda sebze ve meyveler ekerek toprakla buluşmakta, 30 öğrencinin

her birine 3 m² dikim alanı verilmektedir. Böylece her öğrenci kendi bitkileriyle ilgilenererek sorumluluk duygusu geliştirilmektedir.

ZAFER ÖNLER¹**TÜRKÇE TARİHSEL TIP METİNLERİNİN GENEL NİTELİKLERİ²**

Anadolu’da XIII. yüzyıldan başlamak üzere Türkçe tıp kitapları yazılmaya başlanmıştır. Tıbbın insan sağlığını ilgilendiren bir alan olması dolayısıyla, gerek telif gerekse tercüme, çok sayıda tıp kitabı yazılmış ve çoğaltılmışlardır. Dini alan ve edebiyatla konusunda yazılmış eserler hariç, tıp kitapları başka alanlardaki eserlere göre oldukça fazladır. Hekim Bereket tarafından XIII. yüzyılda yazılmış “Tuhfe-i Mübarizi” adlı tıp kitabı, aynı zamanda Anadolu’da yazılmış, bilinen ilk Türkçe eser olarak kabul edilmektedir.³ XIV. yüzyıldan itibaren tıp konusunda yazılan eserlerin sayısında zaman içerisinde büyük bir artış görülmektedir. Bu eserlerin yazılması ve istinsahları XIX. yüzyılda Avrupa tıbbının, modern tıbbın, Osmanlılara gelmeye başlamasına dek sürmüştür. Dolayısıyla bu tür eserler beş yüz yılı aşkın bir zamana yayılmışlardır. Modern tıp öncesi bu yazmalara geleneksel tıp adını verebiliriz. Modern tıp ile geleneksel tıp, birbirleriyle tamamen farklı iki ayrı kuramsal temele dayanır. Geleneksel tıptan modern tıba geçiş, Batı’da Rönesans’la başlayan bilimsel gelişmelerin tıp alanına yansması sonucu gerçekleşmiştir. Özellikle mikrobiyoloji alanındaki gelişmeler tıp anlayışını temelden değiştirmiş, mikroorganizma alanındaki bilimsel buluşlar, bakterilerin,

¹ Prof. Dr.

² Konuşma Tarihi: 24 Nisan 2019

³ Binnur Erdağı: Hekim Bereket, Tuhfe-i Mübârizî, İnceleme-Metin-Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 2013; 468 s.

mikropların keşfi, kanın yapısı, insan fizyolojisi ve anatomisi konusundaki bilgiler tıp bilimini de temelden değiştirmiştir.

Geleneksel tıbbın tarihi ilkçağa dek uzanır. Antik Yunan hekimliği, Hipokrat, Galenos benzeri adlar, geleneksel tıbbın gelişmesine çığır açıcı ve kalıcı katkılarda bulunmuşlardır. Avrupa’da Ortaçağ karanlığının başlamasıyla bu alan da durgunluğa girilmiş ve bu bilim İslam hekimleri tarafından gelişimini sürdürmüştür. Bu alanda İbni Sina (980-1037) ve Muhammed bin Zekeriya (864-925) başta olmak üzere çok sayıda büyük hekim yetişmiştir. Avrupa’da Ortaçağ’ın etkisiyle bilim ve sanat alanında yeni gelişmeler olmamıştır. VIII-IX. Yüzyıllarla birlikte Antik bilimin temeli üzerinde, bilimsel ilerleme ve gelişmeler İslam bilginleri eliyle meydana gelmiştir. Tıp bilimi de doğal olarak bunlar arasındadır. İslam dünyasındaki bu parlak dönem, yaklaşık olarak XII-XIII. yüzyıllarda sona ermiştir. Tıp alanı da dahil diğer bilim alanlarında da ilerlemenin durduğunu, yalnızca bilinenlerin tekrarlandığı bir nakil dönemine girildiğini görmekteyiz. Tıpta da artık, eski bilgilerin aktarılmasıyla yetinildiği gözlenmektedir. Yenilik ve gelişme olarak nitelendirilebilecek şey, bazı yetenekli hekimlerin kendi deneyimlerine dayanarak, birtakım yeni ilaç terkipleri yapma ya da kimi ilaçlara ek maddeler ilave etmekle sınırlı kalmıştır. Fizik, kimya, biyoloji, insan fizyolojisi, mikroorganizma konusunda hiçbir bilimsel gelişmenin olmaması nedeniyle, tıp alanında da önemli bir gelişmenin olması beklenemez.

1. Türkçe Tıp Kitapları

Yazının başında da değinildiği gibi, Türkçe tıp kitapları, modern tıp öncesi, antik çağdan XIX. yüzyıla dek süren bir anlayış içinde yazılmışlardır. Bu gelenek, antik Yunan hekimlerinin eserlerinden İslam hekimlerine geçmiş; Anadolu tıp yazmaları da İslam hekimlerinin eserlerinden yararlanmışlardır. İslam dünyasında bilim dili Arapça olduğu için hangi kavme mensup olursa olsun ünlü hekimlerin tümü eserlerini Arapça yazmışlardır. Türkçe tıp yazmalarındaki antik dönem hekimlerine yapılan atıfların Arapça tıp kitaplarından kaynaklandığı açıktır. Örneğin İslam tıbbında büyük etkisi olan Galenos (MS 130-210)’un adı Türkçe yazmalarda “Calinus” olarak Arapçalaşmış biçimiyle geçmektedir. Arapça da g sesi olmadığından bu ses c’ye dönüştürülür. Anadolu’da yazılan Türkçe tıp kitapları, İbni Sina ve Muhammed bin Zekeriya olmak üzere başlıca İslam hekimlerinin

Arapça olarak yazmış oldukları eserlere dayanmaktadır. Yazmalarda Antik dönem hekimlerinden, Hipokrat (Bukrat) (MÖ 460-370), Galen (Calinus) (MS 130-210), Rufus (MS 53-117), Aristoteles (Arstatalis), (MÖ 384-322) gibi adlara yapılan atıflar, doğrudan onlardan yararlanılarak değil, İslam hekimlerinin eserleri aracılığıyla. Özellikle eczacılık tarihinde önemli bir yeri olan ve İslam tıbbını etkilemiş hekimlerden biri de Dioskorides (MÖ I. yy)'tir. Türkçe tıp yazmalarında, İbni Sina ve diğer hekimlerin eserlerinden daha ileri bir aşama söz konusu değildir.

Bilindiği gibi, Selçuklu devletinin resmi dili Farsça, bilim diliyse Arapçadır. Türkçe ancak bir konuşma dili olarak devam etmiştir. Bu nedenle de Selçuklular döneminde yazılmış Türkçe eser bulunmamaktadır. Selçukluların 1245'te Köseadağ savaşıyla Moğollara yenilip onların egemenliğine girmesiyle bir çözülme, dağılma dönemine girmiştir. Merkezi otoritenin zayıflayıp ortadan kalkmasıyla, Türkmen beyleri kendi aşiretlerinin başında birer bağımsız beylikler durumuna gelmişlerdir. Bu göçebe ağırlıklı beyler Arap, Fars kültürüne yabancısıdır, bildikleri dil anadilleri olan Türkçedir. Selçuklu devletinin dağılmasıyla şairler ve bilim insanları bu beyliklerin himayesine girmişler doğal olarak da beyler, bildikleri dil olan Türkçe eser yazmalarını istemişlerdir. Böylece Arapça ve Farsçadan doğu klasik mesnevileri çevrilmiş bir yandan da telif eserler yazılmıştır.

Bilinen ilk Türkçe tıp kitabı da Beylikler döneminde yazılan Tuhfe-i Mübârizî adlı eserdir.⁴ XIV. yüzyılın sonlarından itibaren, gerek telif gerekse tercüme tıp kitaplarının yazılmaya başlandığını ve zamanla bunların sayılarının gittikçe arttığını görmekteyiz. Sağlık konusu tüm halkı ilgilendirdiği için bu alandaki kitapların sayısı oldukça fazladır ve yüzyıllar içerisinde kimi zaman tüm olarak kimi zaman özetlenerek çok sayıda istinsahları yapılmıştır.

Çevirilerin içinde Aydınoglu Umur Bey (1340-1348) adına, XIII. yüzyılın ünlü botanik bilginlerinden İbni Baytar'ın "Kitabü'l-Camii fi'l-Edvîyetü'l-Müfredê" adlı eserinden "Kitâbü Müfredât-ı İbni Baytar" adıyla yapılan oldukça hacimli tercümedir. Çeşitli kütüphanelerde eserin birçok nüshası bulunmaktadır. Bunu, telif bir eser olan 1387 yılında İshak bin Murad tarafından yazılan "Edviye-

⁴ Bk. Binnur Erdağı, a.g.e.

i Müfrede” adlı eser izler.⁵ Ardından Hacı Paşa’nın eserleri⁶, Ahmedî’nin “Tervihu’l- Ervah”⁷ adlı manzum eseri, Eşref bin Muhammed’in 1460 tarihli “Hazâinü’s-Saâdât”⁸, yazılış tarihi kesin olmamakla birlikte “Yadigâr-ı İbni Şerif”,⁹ Amasya Darü’ş-Şifası hekimlerinden Sabuncuoğlu Şerefeddin’in “Cerrahiyetü’l-Haniyye”¹⁰, “Akrabadin Tercümesi”¹¹ ve “Mücerrebname” adlı eserleri sayılabilir. “Mücerrebname” adlı eseri, Sabuncuoğlu’nun kendi hekimlik deneyimlerine dayanarak yazılmış bir eserdir.¹²

Daha sonraki yüzyıllarda bu alanda yazılmış eserlerin sayısı gittikçe artmıştır. Bu durum XIX. yüzyılda modern tıbbın Osmanlı devletinde yaygınlaşmasına dek sürmüştür. Ancak, günümüzde “halk hekimliği” diye adlandırılan olgu, tıp kitaplarının sözlü kültüre yansımalarından başka bir şey değildir.

2. Eski Tıbbın Kuramsal Temelleri:

Antik çağ düşünürleri, evrenin temelinin dört ana element (anasır-ı arbaa) *toprak, su, hava ve ateş* olduğunu ileri sürmüşler ve bu düşünce daha sonraki dönemlerde de geniş kabul görmüştür. Bu dört ana öğeden oluşan, tüm varlıkları içeren evrene makrokozmos (Âlem-i Ulya) adı verilir. İnsan ise mikrokozmos (Âlem-i Suğra) olarak kabul edilir. Hipokrat (MÖ 460-370) dört ana öğenin insandaki karşılığının, “ahlât-ı erbaa” (dört karışım) olarak

⁵ Bk. Mustafa Canpolat- Zafer Önler: İshak bin Murad, Edviye-i Müfrede”, Türk Dil Kurumu, Ankara 2016, 2. Baskı.

⁶ Zafer Önler: Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ I, Giriş- Metin, Türk Dil Kurumu, Ankara 1990. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II, Sözlük; Simurg Yayınları, İstanbul 1999.

⁷ Osman Özer: Ahmedî, Tervihü’l-Ervah, Giriş-Metin-Dizin, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

⁸ Bedii N. Şehsuvaroğlu. Eşref bin Muhammed, Hazâinü’s-Saâdât, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1961.

Nadir İlhan: Eşref bin Muhammed, Hazâinü’s-Saâdât, (İnceleme- Metin- Dizin Sözlük), Malatya 2009.

⁹ Paki Küçüker: Yâdigâr-ı İbni Şerîş (İnceleme- Metin-Dizin); Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1994. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

¹⁰ İlder Uzel: Cerrahiyetü’l-Haniyye, c.I,II, Türk Tarih Kurumu, 1992.

¹¹ Şaban Doğan: Terceme-i Akrabadîn, Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş- İnceleme-Metin- Dizinler), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009; (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

¹² Paki Küçüker: Mücerreb-Nâme, Şerefeddin Sabuncuoğlu, Ankara 210.

adlandırılan, balgam, kan, safra (öd) ve sevda (kara safra) maddeleri olduğunu belirtmiştir. . Hipokrat'ın bu düşüncesi eski tıbbın temelini oluşturur. Hipokrat tasnifi olarak adlandırılan bu dört öğeden her birinin karşılığı olan dört hilt (karışım) şu şekilde gösterilebilir:

ÖĞE (UNSUR)	HILT
su	balgam
hava	kan
ateş	safra
toprak	sevda

Buna göre insan bünyesi, *kan*, *safra*, *balgam* ve *kara safra* (sevda) olmak üzere, “hilt” (çoğulu “ahlat”) adı verilen dört öğeden oluşur. Yukarıda belirtilen dört öğe belirli oranlarla insan bünyesini oluştururlar. Buna “mizac” adı verilir. Dört öğenin her biri herkeste aynı oranda yer almaz. Öğenin kişiye göre değişen oranları kişinin bünyesinin özelliğini oluşturur. İnsanların bünye yapıları bu dört öğeden hangisinin ağır bastığına göre sınıflandırılır. Buna göre dört tip mizaç vardır:

1) Kanlı Mizaç: Bünyelerinde kan öğesi baskın olanlar. Bu tür insanların neşeli, hareketli oldukları kabul edilir.

2) Plegmatik mizaç : Bünyesinde balgam öğesi baskın olanlardır. Ağır kanlı insanlar olarak nitelendirilir. Hareketli değildirler, uyumaktan hoşlanırlar, çabuk duygulanmazlar; düşünerek davranış belirlerler.

3) Sevdalı Mizaç: Sevda denen kara safra maddesi baskın bünyelerdir. Duygusalırlar. Melankoliye yatkındırlar.

4) Sinirli Mizaç: Bünyelerinde öd (safra) maddesi baskındır. Ateşli, heyecanlı çabuk kızıp çabuk sakinleşen tiplerdir.

Hastalık etkenleri olarak bakteri, mikrop ve başka birçok neden bilinmediğinden, hastalıkların nedenleri, bünyeyi oluşturan bu öğelerden birinin ya da ikisinin artması ya da eksilmesi olarak görülmüştür. Bu denge bozulmalarına, mizacın bozulması anlamında “su-i mizaç” adı verilir. Sağaltma (tedavi), çeşitli ilaçlarla bu dengenin düzeltilmesinden ibarettir. Cerrahi alandaki rahatsızlıkların dışında, bütün hastalıklar bünyeyi oluşturan öğelerin dengelerinin bozulmasıyla açıklanır.

Buna göre bitkiler ve çeşitli yiyeceklerle nesneler de dört öge ile dört hıltın belirlediği çeşitli özellikler taşırlar. Her nesnenin anasır-ı arbaa ve hılt-ı arbaadan kaynaklanan iki özelliği vardır: **toprak:** soğuk-kuru, **su:** yaş-soğuk, **hava:** sıcak-yaş, **ateş:** kuru-sıcak. İlaç olarak kullanılan nesneler bu dört özellikten ikisine sahiptirler. Türkçe metinlerde bu özellikler, rastgele Türkçe, Arapça ve Farsça terimlerle yer alırlar:

Türkçe	Arapça	Farsça
soğuk-kuru	bārid u yābis	serd ü huşk
yaş-soğuk	bārid ü ratb	serd u ter
sıcak-yaş	hār u rāt̄b	germ ü ter
kuru-sıcak	hār u yābis	germ u huşk

Tedavi, bünyenin bu bozulan dengesini yeniden düzeltmek için, hangi öge eksik ya da fazlaysa bunu düzenleyecek ilaçların verilmesidir. Örneğin kan fazlalığına bağlanan hastalıklar, kan almayla tedavi edilir. Bu da şişe ya da boynuzla vücudun bir yerinde toplanan kanı akıtma yöntemine “hacamât”, damarı kesme yoluyla fazla kanı akıtmaya “fasd” adı verilir.

İlaçların büyük çoğunluğu bitkilerden sağlanır. Bu nedenle “ot” sözcüğü Türkçe tıp metinlerinde aynı zamanda ilaç anlamına gelir. Eski Türkçede “otaçı” sözcüğü tabip anlamına gelmektedir. İlaç olarak kullanılan bitkilerin yan etkileri de bulunmaktadır; buna “mazarrat” adı verilir. Bir bitkinin, ilacın yan etkisini giderici başka bitkiler, ilaçlar önerilir. Bu yöntem, modern farmakolojinin gelişmesine dek böyle devam eder.

Bitkiler ve ilaç hammaddesi olan nesneler çeşitli işlemlerden geçirilerek ilaç olarak kullanılabilir duruma getirilmişlerdir. Bu işlemler yüzyıllar boyu çeşitli hekimlerin gözlem ve deneyimleri sonucu ortaya çıkmışlardır. Bunların bir kısmı bulucusunun adıyla bilinir, o adla anılır. Hekimlerin mahareti ve yetkinliği, eski hekimlerin deneyimlerini de kullanarak hastalığı, belirtilerinden doğru teşhis etmek ve bu hastalığı sağaltmada hangi ilaçların ne ölçüde, ne kadar süreyle kullanılması gerektiğini doğru belirlemektir.

Başarılı ve ünlü bazı hekimler, kendi deneyim ve sınamalarına dayanarak yeni ilaç terkipleri yapmışlar ve bilinen terkiplere bazı yeni maddeler eklemişlerdir. Tıp bilimini geliştirmeyi sağlayacak, çeşitli bilim alanlarında bir gelişme

olmadığından, kuramsal anlamda ilerleme sağlanamayınca, gelişme, hekimlerin pratik deneyimleriyle sınırlı kalmış, köklü bir gelişme sağlanamamıştır.

3. Sağaltım ve İlaçlar

Geleneksel tıpta sağaltım (tedavi), cerrahi alanın dışında kalan hastalıklarda, “su-i mizaç” olarak adlandırılan, vücutta “ahlat” dengesinin, dört ana karışımında meydana gelen eksilme ve artmalarla izah edilir. Her hastalığın nedeni bu belirli öğelerden birinde ya da ikisinde meydana gelen değişiklikle izah edilir. Hekim, hastalığı teşhis ettikten sonra bunun hangi öğelerden (kan, öd, sevda ve balgam) kaynaklandığını bilir ve buna göre tedavi yapar. Kan fazlaysa “fasd” (damarı kesme yoluyla kan akıtma) ya da “hacamat” (şişe ya da boynuzla kanı bir yerde toplayıp akıtmak) şeklinde bir işlem yapar¹³. Eczacılık, bağımsız bir alan değildir. Hekim, hastaya gereken ilacı bizzat verir. Hekimler terkip halindeki ilaçları genellikle kendileri hazırlar. İlaçların büyük çoğunluğu bitkilerden elde edilir. Yaygın olarak kullanılan ilaçlar başlıca şu gruplardan oluşmaktadır:

1- Haplar: Çeşitli bitki ya da başka maddelerden elde edilen hap halindeki ilaçlardır.

2- Macunlar: Macun biçiminde yapılan terkiplerin genel adıdır. Arapça ‘acn dövmek fiilinden türetilmiş, “macun” dövülmüş anlamına gelen bir grup ilacın genel adıdır. Genellikle, karışımında ağırlıklı olarak yer alan maddenin ya da onu bulan hekimin adıyla anılırlar. Sindirime yardımcı olanlar “ayaric” olarak adlandırılırlar. Bu terim eski Yunancadan Arapça yoluyla Türkçe metinlere girmiştir. Macunlar içerisinde genelde panzehir olarak kullanılanlara “tiyâk” denir; Farsça “tiryâk” sözcüğünden Arapçalaşmıştır.

3- Matbuhlar: Bunlar pişirilerek hazırlanan bir grup ilacın genel adıdır. Arapça, *pişirme*, *kaynatma* anlamındaki “tabh” sözcüğünden türetilmiştir. Bunlardan birinin terkibine Müntahab-ı Şifâ’dan şu örneği verebiliriz:

¹³ Günümüzde, kavgacı, şiddete yönelen insanlar için kullanılan “kan tutmak” deyişi, bu anlayıştan kalmadır. Bu tür kişilerde kan öğesinin fazlalaştığı şeklindeki yorumdur. Argoda “hacamat etmek” deyişi de kanını akıtmak anlamına gelir.

maṭbuḥ-ı eṭimūn terkibi budur: şaru helile kabı, kara helile ve temürhindi ve çekürdegi çıkmış kızıl üzüm ve şehtere, her birinden on direm, şuyıla bişüreler ve hıyārşenber için ve yeṣi eṭimūn üzerine bırağalar ve birez kaynadalar ve elile ovalar tā hıyārşenberün balı pūlından tamām ayırtlana, andan şoṅra süzeler ve yāre-i faykarā ve türbūd ve ğāriḳūn ve nemek-i hindi her birinden ikişer deng ve gene ılıdalar véreler, içe.. (Müntahab-ı Şifā, 167a/6).

Yakular ve Merhemler: Bunlar özellikle bedenın dış yüzeyindeki yaralar, çıbanlar ve benzeri durumlarda kullanılmak üzere hazırlanmış ilaçlardır. İki genel gruptan oluşan bu tür ilaçlar içerisinde merhemlerden en çok bilinenlerden kırmızı merhemın yapıışı, *Müntahab-ı Şifā*’da şöyle verilmektedir:

merhem-i surḥ .. süciden dönmiş sirke ve zeyt yağını birer rıtıl alalar ve mürdeseng, yetmiş beş direm rastuḥ taşı, beş direm jengār, dört direm sirkeyi zeyt yağına karışduralar, şol kadar kaynadalar ki sirke tamāmı gide zeyt yağı kala andan şoṅra otları döğülmüş ve elenmiş bu zeyt yağına karışduralar gene arḳun arḳun kaynadalar tā ki ḳoyula ve rengi kızılığa māyil ola... (172b/4).

4- Lu‘ūḳlar: Yalamak yoluyla alınmak üzere hazırlanmış ilaçlardır. Lu‘ūḳ terimi Arapça’da ‘yalanacak macun’ anlamına gelir. Macunlardan bir tür sayılabilecek bu ilaçlardan en çok bilinenlerinden birine, *Müntahab-ı Şifā*’dan şu örneği verebiliriz:

lu‘ūḳ-ı zūfā..rebve ve eski öksürüğe müfiddür ve daḥı göksi ve öykeni balğamī ḥıṭlardan arıdur, gök süsen dibi ve zūfā yigirmişer direm üç rıtıl şuyıla bişüreler tā bir rıtıl kala andan şoṅra bir rıtıl şemer ḳatup ḳıvama véreler.. (172a/3).

5- Sufuflar: Arapça, ‘dövölerek toz haline getirme yoluyla yapılan ilaç’ anlamındaki “sef” sözcüğünün çoğulu olan “sufūf”, toz biçiminde hazırlanan bir grup ilacın genel adıdır. Bunlar da ya bulucusunun adı ya da yapıışılarındaki temel maddenin adıyla anılırlar. Bir fikir verebilmek amacıyla bunlardan ikisinin yapıışını aktarmakta yarar vardır. Aristo’nun İskender için hazırladığı söylenen bir sufufun terkibi şöyledir:

sufûf ki Arastatâlis Zülkarneyn 'içün düzdî, karın geçdüğine ve ma 'da fâsîd olduğına ve yarakân rencine ve ağız kokusına ve unıtsaklığa 'azîm fâyide kılur ve ta 'âmı hazm êder ve gönli ferağ kılur. otları kıfa ve sâdec-i hindî ve hey1 ve 'ûd-ı hindî ve asârûn ve maştakî ve helîle-i kâbilî çekürdeksüz ve peleng ve nâr-ı müşk ve nâr-ı kayser ve kimnûn ve dârçînî ve ruvâla ve fulful ve dar-ı fulful ve zencebîl ve karanful ve her birinden berâber alalar ve edviye kadar nebât şeker katalar, bu otları irerek dögeler ve hacet vaktında bês direm yeyeler, ol zıkr olunan 'illetlerden halâş bulalar.. (Müntahab-ı Şifâ, 172a/9).

Botanik bilimi alanında meydana gelen gelişmeler, ilaç olarak kullanılan bitkilerdeki etken maddelerin tanımlanması ve ayrıştırılması sonucunu doğurmuştur. Bu gelişme sonucunda ilaç olarak bitkinin doğrudan kullanılması yerine, hastalığa karşı bitki ya da maddelerdeki etken ögenin laboratuvarında izole edilip ilaç haline getirilmesi yöntemi ortaya çıkmıştır. Bu etken maddeleri doğadan sağlamak yolunun güç ve pahalı bir yöntem olması nedeniyle, zamanla ilaçların yapay (sentetik) yöntemle sağlanması yoluna gidilmiştir.

Son yıllarda, çok da reklamı yapılan ve yeni bir sektöre dönüşmüş olan bitkilerle tedavi, modern tıp öncesi yöntemden dönmekten başka bir şey değildir. Örneğin bir hapın içerdiği herhangi bir etken madde bir ya da birkaç kilogramlık bir bitkiye denk gelebilir. Bu çeşitli bitkilerin yararlı olmadıkları anlamına gelmez; doğal olmaları nedeniyle sentetik ilaçlara göre çok daha sağlıklı olabilirler ama bir grip için kilolarca nane ya da kekik yemek tercih edilecek bir şey değildir. Bitkilerle tedavinin de uzmanlık gerektiren bir iş olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Hangi bitkinin ne miktarda, hangi hastalığa karşı kullanılması gerektiği, yan etkisinin nasıl giderilebileceği de uzmanlık gerektirir.

4. Metinlerin Söz Varlığı

Türkçe tıp metinleri, bilim tarihi ve kültür tarihinin verileri olarak önemlidir. Bu metinlerin bilimsel kaynakları, Türk toplumu ile başka toplumlar arasındaki bilimsel ve kültürel bağlantıları aydınlatıcı verilerdir. Bu metinlerin asıl değeri ise söz varlıklarının Türk dili tarihi açısından taşıdıkları değerdir. Metinlerin dili, içerdikleri terimlerin kökenleri açısından Türkçesin tarihsel tıp alanındaki durumuna ışık tutmaktadır.

Metinlerin bilimsel kaynağını İslam tıbbına ait Arapça eserler oluşturmaktadır. Bu nedenle de tıbbi konulara ilişkin terimlerin büyük çoğunluğu Arapça kökenlidir. Farsça terimlerin sayısı Arapçaya göre daha azdır. Az sayıdaki eski Yunan kaynaklı terimler de kitaplarda, Arapçalaşmış biçimleriyle yer almışlardır. Bunların Türkçeye girişi doğrudan değil Arapça aracılığıyladır.

Yazarlar, anlaşılabilirliği sağlamak amacıyla çoğu kez terimin Arapçasının Türkçe karşılığını da vermektedirler. Kimi zaman bir bitkiyi ya da hastalığı tanımlamak için Türkçe ve Farsça karşılıkları verilmiş, tanımlamalar yapmışlardır. Bu durum söz varlığı açısından bu metinleri oldukça zengin bir kaynak durumuna getirmiştir. Tarih, edebiyat ve dini konulardaki metinler, doğal olarak ait oldukları alana ilişkin belirli bir söz varlığına sahiptirler. Tıbbıya ilişkin terimlerin bu tip eserlerde anca sınırlı bir sayıda yer alabilirler. Tıp metinleri ise, insan fizyolojisi, anatomi, hastalıklar, bitki adları, eczacılık terimleri ve yeme içme kültürüne ilişkin çok geniş bir alandaki sözcükleri içerirler. Bunların kökenleri ve incelenmeleri dil tarihi ve kültür tarihi açısından büyük değer taşır.

Söz varlığındaki Türkçe terimler konusunda bir fikir vermek amacıyla, değişik eserlerde yer alan aşağıdaki hastalık adlarını örnek verebiliriz:

ağır basmak (kâbus, karabasana uğramak), ağız ağrısı (pamukçuk, afte), arka ağrısı (sırt ağrısı), bağırsuk sıyrındısı (dizanteri), bağır şişi (karaciğer büyümesi), baş (çıban), baş çekzinmek (baş dönmesi), baş ağrısı, buru (sancı), burun tırmak (burun kanaması), çığıt (yüzde beliren çiller), çiçek, çöngelmek (zayıflamak, işlevini yerine getirememek), debsermek (uçuklamak), delülik, demregü (temriye hastalığı), dercimek (terler gibi olmak), gece görmezliği (gecekörlüğü, tavukkarası), gèrü açmak/sürmek (ishal), giciyük (kaşıntı), göbek burmak (sancı), göjül dönmek (mide bulanması), göze ak düşmek (katarakt), göze şü inmek (karasu hastalığı), ince ağrı (verem), işitmezlik (sağırılık), it dirseği, kızamuk, kara ağrı (tifo), kasuk yarılmak (fıtık), kavlamak (soyulmak), koyak (saç kepeği; katarakt), kötürümlük, kuduzluk, kurd eşeni, kurluğan (dolama, etyaran), kutluca (veba), oğlan burusu (doğum sancısı), oğlan düşürmek (düşük yapmak), sağırılık, şaruluk, sancu, sayruluk (hastalık), sıtma, sigil, toğuz başı (bir tür çıban), unutsağı (unutkanlık), uçuk (epilepsi), yan ağrısı (zatülcenb), yan başları ağrısı (siyatik), yayası çıkmak (basur

memesinin dışarı çıkması), yarım baş ağrısı (migren), yürek ditremesi (kalp çarpıntısı, taşikardi).

Son yıllarda, Türkçe tıp yazmaları üzerine çok sayıda doktora çalışmasının yapılması, bu metinlerdeki söz varlığının ortaya konması açısından yararlı olmuştur. Böylelikle dil tarihi üzerine çalışan bilim insanlarına malzeme sağlanmıştır. Bu metinlerin söz varlığı üzerine değişik açılardan çok sayıda çalışma yapılmalıdır. Böylelikle Türkçenin tarihsel sözlüğüne yapılacak katkılarının yanı sıra kültür tarihi çalışmalarına da veri sağlanmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Canpolat, M. ve Önler, Z. (2016). *İshak bin Murad, Edviye-i Müfredde*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, Ş. (2009). Terceme-i Akribâdîn, Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş- İnceleme- Metin- Dizinler). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi.
- Erdağı, E. (2013). *Hekim Bereket, Tuhfe-i Mübârizî, inceleme-metin-sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İlhan, N. (2009). *Eşref bin Muhammed, Hazâinü's-Saâdât, (inceleme- metin- dizin sözlük)*. Malatya.
- Küçükler, P. (1994). *Yâdigâr-ı İbni Şerîş (inceleme- metin-dizin)*. Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Önler, Z. (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ I, giriş- metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Z. (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II, sözlük*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Özer, O. (1995). Ahmedî, Tervihü'l-Ervah, giriş-metin-dizin. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi.
- Şehsuvaroğlu, B. N (1961). *Eşref bin Muhammed, Hazâinü's-Saâdât*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzel, İ. (1992). *Cerrahiyyetü'l-Haniyye I, II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ERGÜN GEZİCİ¹İNSAN ZİHNİNİN JİMNASTİK SALONU: SATRANÇ²

1. Satranç Nedir?

Satranç, karşılıklı iki kişi arasında, satranç tahtası üzerinde, oyuna ait özel taşlar ile oynanan ve stratejik düşünceye dayalı bir masa oyunu türüdür. Satranç, insan zekasının en güzel eserlerinden biridir. Şans ve kumar oyunlarının aksine zar atma veya kart dağıtımı içermeyen eşitlikçi ve adil zeka oyunu satrancı; Uluslararası Olimpiyat Komitesi “spor” olarak tanımıştır. Satranç, satranç tahtası adı verilen 8x8’lik kare bir zemin üzerinde, satranç taşları ile oynanır. Toplamda 64 kare vardır. Bunların yarısı siyah yarısı beyazdır. Oyuncular taşlardan farklı olan iki rengi tercih ederler ve oyun başlar. Her bir oyuncunun hamle yapması ile oyun gelişme gösterir. Oyunun başında hem siyahtan hem beyazdan 16’şar tane taş olmak üzere toplam 32 taş vardır. Bu taşlar, her oyuncu için; 1 adet şah, 1 adet vezir, 2 adet kale, 2 adet fil, 2 adet at ve 8 adet piyondan meydana gelir. Oyundaki amaç rakibi mat etmektir. (Yani rakip şahın bulunduğu karenin tehdit altında olması ve bu tehdidi engelleyecek başka bir kareye geçmek için hamle yapamaması durumudur.)

2. Etimolojisi

Arapça *saṭrānc* veya *ṣaṭrānc* سطرانج/شطرنج bir oyun sözcüğünden alıntıdır.

¹ Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Satranç Sporcusu.

² Konuşma Tarihi: 12 Haziran 2019

Orta Farsça (Pehleviçe veya Partça) aynı anlama gelen *çatrang* sözcüğünden alıntıdır.

Bu sözcük Sanskritçe *caturaṅga* चतुर्ङ्ग *dört kol, dört unsurdan oluşan ordu* sözcüğünden alıntıdır.

Sanskritçe *catur* "dört" ve Sanskritçe *aṅgam* "kol, uzuv" sözcüklerinin bileşiğidir.

3. Tarihçesi

Milattan Önce 2000’li yıllarda satrancın ilk kez Mısır’da oynandığına dair bulgular piramitlerdeki kabartma ve çizimlerde bulunmaktadır. Satranç, MS 6. yüzyılda Hindistan’da ortaya çıktığına dair yazılı bilgiler mevcuttur. Oyunun bugünkü adını alması, MS 3. – 4. yüzyıllarda Hindistan’da, oyuna “çaturanga” denmesi ile başlar. Tarihçiler, satrancın (daha doğrusu çaturanganın) din zulmünden kaçan Budist rahipler yoluyla Çin’e götürüldüğünü düşünmektedirler. Çin satrancı ise (oyunun bir başka çeşidi) 8. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır ve onu Japon versiyonu “şogi” takip etmiştir. Öteki yöne döndüğünde satranç, 625 yılları civarında Pers ülkesine ulaşmıştır (Bugünkü İran). Persler bu oyuna “çatrang” ismini vermişlerdir. Araplar, satranç hastalığına Perslerden 25 yıl sonra yakalanmışlar ve oyuna “şatranc” ismini vermişlerdir. Emeviler, İspanya’yı 700’lü yıllarda işgal ettiklerinde, yanlarında satrancı da getirmişlerdir. Bizans İmparatorluğu ile de karşılaşma ise önemli bir dönüm noktasıdır.

Yüzyıllarca satranç, stratejik ve fakat yavaş bir oyundu. 1400’lü yılların sonunda iki uzun menzilli taşın (Fil ve Vezir) icadıyla oyun hareketlendi. Oyun bu taşlarla beraber çok heyecanlı hale geldi ve bir süre sonra İspanya’dan tüm Avrupa’ya yayıldı. Rok* kuralı çok daha yavaş kabul edildi. Başta şah istisnasız en fazla bir kare ilerleyebilirdi. Ama fil ve vezirin oyuna dinamik bir şekilde katılımından sonra şahın biraz yardıma ihtiyacı olduğu anlaşıldı. Orta çağlarda bir süre rok hareketi iki hamlede gerçekleştirildi. Ama 1600’lerin başında artık bir hamlede rok hareketi kural haline gelmişti. Şah ve kalenin rok hareketiyle tam olarak nereye yerleştirileceği ancak 17.yüzyılda belirlendi ve İtalyanlar kendilerine özgü rok hareketine 1900’lere kadar sahip çıktılar.

4. Modernleşme ve Dünya Şampiyonası

İlk resmi uluslararası satranç turnuvası 1851’de İngiltere, Londra’da düzenlendi. Bu turnuvada İngiltere şampiyonu Howard

Staunton herkes için geçerli olması gereken Satranç kurallarının (rok, geçerken alma, berabere kuralları; dokunulan taşı oynama kuralı vb.) onaylanma gerekliliğini tartışmaya açtı. Ne var ki bu hayalin gerçekleşmesi ancak bugün FIDE (Federation Internationale des Echecs) ismi altında bilinen uluslararası bir satranç federasyonunun kurulmasıyla mümkün oldu. (20 Temmuz 1924)

İlk resmi dünya satranç şampiyonu Wilhelm Steinitz'dir. Steinitz aynı zamanda, satrancı sistematik oynama kavramının da kurucusudur. Steinitz'in teorisinin başlangıç noktası "Satrançta konumun özelliklerine uygun bir plan yaparak oynamak" tır. Konumun özellikleri konusundaki görüş ve çalışmaları, modern satranç oyununun temelleri olmuştur.

Bilgisayarların icadı ile birlikte 20. yüzyılın sonunda iyi satranç oynayabilen satranç programları piyasaya çıkmıştır. Bu programlardan bazıları günümüzde dünya şampiyonları seviyesinde oynayabilmektedirler. Hafızalara yer etmiş olan en iyi örnek Garry Kasparov ile Deep Blue (IBM) arasında oynanmış olan satranç maçlarıdır.

Kasparov, satrançta bilinen en yüksek ratinge (2851, Temmuz 1999) ulaşmıştır ve en uzun süre '1' numarada kalan oyuncudur. Aynı zamanda Ocak 1990'da 2800 barajını geçen ilk oyuncu olmuştur. Dört kez SSCB, dört kez de Rusya adına olmak üzere sekiz kez olimpiyatlarda yer almış ve hepsinde de altın madalya kazanmıştır. Satranç Oskar'ını 14 kez kazanan tek oyuncudur. 1981-1990 arasında oynadığı bütün turnuvalarda birinci veya eş puanlı birinci olarak bir başka rekorun sahibidir. Kasparov, okullarda satrancın yaygınlaştırılması için farklı ülkelerde çeşitli vakıflar kurmuştur. Dünya'nın son şampiyonu, Norveçli büyük satranç ustası Magnus Carlsen ise FIDE sıralamasında 1. sıradadır ve günümüzün klasik, hızlı ve yıldırım satranç şampiyonudur. En yüksek FIDE ELO'sunun (2882) sahibidir ve bu derece bir rekordur. Carlsen, "Satrancın Mozart'ı" (The Mozart of Chess) olarak adlandırılır. Dünya satranç şampiyonasında ABD, Hollanda, Özbekistan, Bulgaristan, Küba ve Ukrayna birer kez, Norveç ve Ermenistan ikişer kez, Avusturya 3 kez, Hindistan 4 kez, Almanya 6 kez, Rusya ise 23 kez dünya şampiyonluğunu kazanmıştır.

5. Türkiye'de Satranç

Türkiye'de de satrancın tarihi oldukça eskidir. Kütüphanelerde 1500'lü yıllarda satranç üzerine yazılmış el yazması

kitaplar vardır. Bu kitapların en önemlisi, Kanunu Sultan Süleyman devrinde Seferihisarlı İsmail Şaban tarafından derlenmiş el yazmasıdır. Bu eserde, satrancın yararları ve kişiye verdiği hazdan söz edilmekte, satrancın bir tarihçesi de yer almaktadır. Bu konudaki en önemli belgelerden bir diğeri de 1680 yıllarında Kahire Mevlevihane'si Şeyhi Vanlı Dede'nin, zamanın Mısır Valisi Abdurrahman Paşa'ya gönderdiği yazılardır. Yine 1672 yıllarında Sultan Ahmet tarafından Polonya hükümdarına gönderilen satranç takımı da, Türklerin her dönemde satranca meraklı olduğunu kanıtlamaktadır. Cumhuriyetten sonra satranç, askeri okullarda bir spor dersi olarak görülmektedir. Türkiye'de asıl satranç çalışmaları 1936 yılında Ankara'da, 1943 yılında İstanbul'da satranç kulüplerinin kurulmasıyla resmiyet kazanmıştır. 1954 yılında da Türkiye Satranç Federasyonu kuruldu. Federasyon, 1962 yılında kısa adı FIDE olan Uluslararası Satranç Federasyonu'na bağlandı.

3 Aralık 2019'da Türkiye'nin son satranç şampiyonu Vahap Şanal olmuştur.

